

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

Fig. 144. Woonhuizen uit de IJzertijd (ca. 8e eeuw v. Chr.) aan het licht gebracht te Tell es-Sa'idiyeh, in het Overjordaanse, door een archaeologische expeditie uitgaande van het University Museum (Philadelphia), in samenwerking met de American Schools of Oriental Research en het Department of Antiquities van Jordanië, onder leiding van Dr J. B. Pritchard.

Illustrated London News 28-3-1964

PHENIX

is een halfjaarlijks bulletin, dat wordt uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en onder redactie van het Dagelijks Bestuur staat.

De contributie voor het Genootschap bedraagt *f* 12.— voor leden-medewerkers en *f* 10.— voor leden-begunstigers. Hiervoor ontvangen de aangeslotenen het bulletin Phœnix, zij kunnen de door de plaatselijke afdelingen te organiseren voordrachten bijwonen en mogen gebruik maken van de bibliotheek. De abonnementsprijs van Phœnix bedraagt voor niet-leden *f* 7.50 per jaar.

Adres van redactie en administratie van Phœnix, alsmede van het algemeen secretariaat van het Genootschap en de bibliotheek: Noordeindsplein 4a, Leiden. Openingsuren: 9-12.30 en 14-17 uur. Telefoon 23682, postrekening 229501 ten name van „Ex Oriente Lux”, Leiden.

Het Dagelijks Bestuur is als volgt samengesteld: Prof. Dr. M. A. Beek, voorzitter; Prof. Dr. A. A. Kampman, 1e secretaris-penningmeester; K. R. Veenhof, 2e secretaris-penningmeester; Dr. W. F. Leemans; Prof. Dr. A. S. van der Woude. In het Algemeen Bestuur hebben voorts nog zitting: Mevrouw C. F. L. van Heek-van Heek; Prof. Dr. P. Naster; Prof. Dr. J. P. M. van der Ploeg O.P.; Prof. Dr. J. Vergote; Prof. Dr. J. Zandee.

INHOUD VAN DIT NUMMER

Genootschapsmededelingen	290
Personalia	292
Tell es-Sa'idiyeh (K. R. VEENHOF)	293
Nieuwe gegevens over de handschriften uit Grot 11 van Chirbet Qumran (A. S. VAN DER WOUDE)	300
Een en ander over de Sumerische 'koningshymnen' der Isintijd (W. H. PH. RÖMER)	306
Zegelcylinders uit Thebe (in Boeötië) (K. R. VEENHOF)	317
Boekennieuws: Klein-Azië, de Hethieten; Corsica; de Nabateeërs	325

GENOOTSCHAPSMEEDEDELINGEN

JAARBERICHTEN

Jaarbericht No. 16 (1959-62) verscheen in juni 1964. Het bevat bijdragen van Prof. Dr. F. R. KRAUS, Dr. R. FRANKENA, Dr. J. ZANDEE, Prof. Dr. B. VAN DE WALLE, Prof. Dr. J. DUCHESNE-GUILLEMIN, Dr. PH. H. J. HOUWINK TEN CATE, Mevr. H. ALKIM, Prof. Dr. F. M. TH. DE LIAGRE BÖHL en Prof. Dr. M. A. BEEK. De omvang is 126 pag., met 13 fig. en 4 platen.

Jaarbericht No. 17 (1963) verscheen in dec. 1964. Het heeft de volgende inhoud: F. M. TH. DE LIAGRE BÖHL, Babel und Bibel (II): die Patriarchenzeit; J. J. JANSEN, Eine Beuteliste von Amenophis II und das Problem der Sklaverei im alten Aegypten; OTTO EISSFELDT, Achronische, anachronische und synchronische Elemente in der Genesis; J. VAN DER PLOEG, Psalm 19 and some of its problems; TH. A. BUSINK, Les Origines du Temple de Salomon; CHR. BREKELMANS, Pronominal suffixes in the Hebrew Book of Psalms; TH. C. VRIEZEN, Das Hiphil von 'amar in Deut. 26, 17. 18; J. RYCKMANS, l'Apparition du cheval en Arabie Ancienne; YIGAL YADIN, The Nabataean kingdom, Provincia Arabia, Petra and En-Geddi in the documents from Naḥal Ḥever; C. F. FRITSCH, The so-called "Priestly Messiah" of the Essenes; C. J. BLEEKER, The significance of the Religions in Antiquity. De omvang bedraagt 128 p., met 3 platen.

Jaarbericht No. 18 (1964) kwam in september 1965 gereed. Het heeft de volgende inhoud: M. KALAC, Eine Wettergott-Stele und drei Reliefs im Museum zu Maraş; J. ZANDEE, Hymnical sayings addressed to the sun-god by the High-priest of Amun Nebwenenef, from his tomb in Thebes; H. ALTENMÜLLER, Letopolis und der Bericht des Herodot über Papremis; A. SALONEN, Bemerkungen zur sumerisch-akkadischen Brennholz-Terminologie; R. O. FAULKNER, Some notes on the god Shu; W. VON SODEN, Vedisch *magham*, „Geschenk“ — neuarabisch *mağğānija*, „Gebührenfreiheit“. Der Weg einer Wortsippe; R. BORGER, Ausstrahlungen des Zweistromenlandes; M. HEERMA VAN VOSS, An Egyptian magical brick; E. J. JONKERS, Waren der Aufstand des Aristonicus und die mithradatischen Kriege Klassenkämpfe?; A. S. VAN DER WOUDE, Das hebräische Pronomen demonstrativum als hinweisende Interjektion; S. H. HORN, Shechem. History and excavations of a Palestinian City; HANDAN ALKIM, Archaeological report from Turkey — 1963. Omvang: 140 pag., met 15 platen.

Jaarbericht no. 19 (1965-1966) zal in het najaar van 1966 verschijnen. Het zal onder meer de volgende bijdragen bevatten:

W. BARTA, Zum Ritual der Götterbarke im Neuen Reich; E. UPHILL, The Nine Bows (studie over de conceptie en localisering van Egyptes traditionele, vijandige buurvölker); H. ASSELBERGHS, Beschouwingen over Cultuur en Kunst in Egypte; H. ALTENMÜLLER, Zur Lesung und Deutung des Dramatischen Ramesseumpapyrus; JAC. J. JANSSEN, Semitic Loan-Words in Egyptian Ostraca; H. SCHMÖKEL, Die theophoren Personennamen Babyloniens und Assyriens; J. KLIMA, L'Opinion publique et le souverain mésopotamien; H. HAAG, Der gegenwärtige Stand der Forschung zu den Beziehungen zwischen Homer und dem Alten Testament; P. J. PARR, The Date of the Qast Bint Far'un at Petra; H. BARDTKE, Neuere Arbeiten zum Estherbuch; H. F. WIJNMANN, Philippus Ferdinandus, professor in het Arabisch aan de Leidse Universiteit (1599).

Nadere informatie betreffende omvang en prijs ontvangen onze leden op een later tijdstip.

BANDEN JAARBERICHT EN PHOENIX; OUDE PUBLICATIES

De banden voor de oudere delen van het Jaarbericht zijn, met uitzondering van die voor Deel II (no. 6-8), uitverkocht. Voorwerk en registers voor alle delen zijn nog verkrijgbaar à *f* 6.—. Oude nummers van de Jaarberichten zijn voor leden nog verkrijgbaar, vanaf no. 10, voor de prijs van *f* 15.— per nummer. Het ligt in de bedoeling na het gereedkomen van Jaarbericht no. 19 weer een buckram band verkrijgbaar te stellen voor Deel VI (= Jaarbericht no. 16-19).

Banden voor Phoenix jaargang I-VIII zijn nog verkrijgbaar voor *f* 3.50. Het ligt in de bedoeling na afsluiting van jaargang XII (d.w.z. eind 1966) een band te ontwerpen voor Jaargang IX-XII, waarvan de bladzijden in verband daarmee doorlopend genummerd zijn, zodat een deel ontstaat van ca. 380 pag. Oude nummers van Phoenix zijn nog leverbaar (behalve no. VII, 1) à *f* 1.50 en vanaf jaargang IX à *f* 2.—. De prijzen van gehele jaargangen bedragen resp. *f* 3.— en vanaf jaargang IX *f* 4.—. Er zijn nog enkele complete sets van Jaargang I-VIII leverbaar, inclusief band, voor de prijs van *f* 30.—.

Door het opzenden van bijgevoegde antwoordkaart kan men de banden voor Jaarbericht Deel VI (16-19) en Phoenix IX-XII reeds thans bestellen.

MEDEDELINGEN EN VERHANDELINGEN

In de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” zal deze zomer als deel 15 verschijnen.

DR J. ZANDEE

An ancient Egyptian crossword puzzle

In deze in het engels geschreven studie publiceert Prof. Zandee een Thebaanse grafinscriptie, welke behalve om zijn religieuze inhoud, belangrijk is om het feit dat een passage uit dit opschrift op de wijze van een kruiswoordpuzzle in de rest van de tekst is ingevlochten. Prof. Zandee onderzoekt de „techniek van de kruiswoordpuzzle”, gebruik makend van een andere, ongepubliceerde „raadseltext” en geeft voorts een uitvoerig godsdiensthistorisch en filologisch commentaar op de eigenlijke inscriptie, met gebruikmaking van talrijke parallellen uit de egyptische religieuze literatuur. De omvang van dit werk zal ongeveer 75 paginas bedragen. Per circulaire zullen nadere informaties over prijs en verschijningsdatum worden bekend gemaakt. Men kan het reeds thans bestellen (zie bestelkaart!).

JAARVERGADERING 1966

De jaarlijkse Algemene Ledenvergadering van het Genootschap zal worden gehouden te Utrecht op zaterdag 18 juni 1966. Het programma vermeldt behalve het huishoudelijk gedeelte (o.a. Jaaroverzichten van penningmeester en secretaris), en een gezamenlijke lunch (kosten ca. f 5.—), een voordracht door Prof. Dr. H. J. A. de Meulenaere uit Gent over het thema: *Mendes. Een eeuw opgravingen in een stad van de Egyptische Delta* (met lichtbeelden), te houden in het gebouw der Universiteit, Domplein; aanvang 14.30 uur.

Nadere informaties hebben onze leden inmiddels per circulaire bereikt.

PERSONALIA

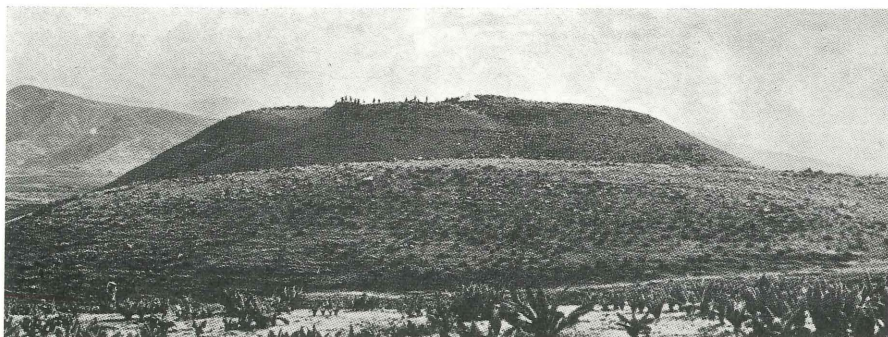
Prof. Dr. J. Zandee

Aan de Universiteit van Amsterdam werd tot buitengewoon hoogleraar in de Egyptologie benoemd Dr. J ZANDEE. Hij is de opvolger van Prof. J. M. A. JANSSEN, die in 1964 is overleden. Prof. ZANDEE is in 1948 gepromoveerd in de theologie op een proefschrift *De Hymnen aan Amon van Papyrus Leiden I 350* en in 1960 in de letteren met een dissertatie getiteld: *Death as an Enemy according to Ancient Egyptian Conceptions*, uitgegeven als no. 5 van de Supplementen bij het godsdiensthistorisch tijdschrift „Numen”. Hij werkte voorts mede aan de uitgave van één der coptische manuscripten

der Codex Jung (één der codices bij Nag Hammadi ontdekt): *De Resurrectione. Epistula ad Rheginum* (Zürich 1963). Professor ZANDEE is lid van het Algemeen Bestuur van Ex Oriente Lux en onze leden bekend door zijn bijdragen tot het Jaarbericht en Phœnix, en zijn voordrachten in verscheidene afdelingen. Professor ZANDEE was bij zijn benoeming wetenschappelijk hoofdambtenaar bij de Theologische Faculteit der Universiteit te Utrecht, met een speciale leeropdracht voor het Koptisch. Het is zijn bedoeling naast zijnt taak in Amsterdam zijn werk te Utrecht gedeeltelijk te blijven voortzetten.

TELL ES-SA'IDIYEH

Niet ver ten noorden van *Deir-Allah*, bekend door de nederlandse opgravingen o.l.v. Dr. FRANKEN, bevindt zich de indrukwekkende ruïneheuvel *Tell es-Sa'idiyeh*. De tell, die uit een lager en hoger gedeelte bestaat, rijst niet minder dan 40 m hoog uit het Jordaandal op, en heeft een oppervlakte van ca. 8 ha. Deze ruïne, die reeds de aandacht van enkele onderzoekers (o.a. NELSON GLUECK) had getrokken, is sinds 1964 het doelwit van een archaeologische expeditie, uitgaande van het University Museum van de Universiteit van Pennsylvania, o.l.v. Dr. J. B. PRITCHARD, de opgraver van Gibeon. De resultaten van de eerste twee campagnes, in het voorjaar van 1964 en 1965, zijn zo veelbelovend, dat het de moeite loont een overzicht te geven van de, met een staf van tien technici en meer dan 100 arbeiders, bereikte resultaten.

De ruïneheuvel Tell es-Sa'idiyeh.

De aandacht van de opgravers is gedurende deze eerste twee seizoenen op twee gedeelten van de tell geconcentreerd geweest: op de top van de ruïne, waar zich onder de resten van een omvangrijk bouwwerk uit de tweede eeuw v. Chr. lagen bevonden uit het begin van het eerste millennium v. Chr., met de overblijfselen van een vermoedelijk israelitische stad. Daarnaast groef

men op het lager gelegen gedeelte van de tell in een begraafplaats uit de Late Bronstijd en Vroege IJzertijd (d.w.z. uit de 13e en 12e eeuw v. Chr.), waaronder zich een nederzetting uit de Vroege Bronstijd (begin 3e mill. v. Chr.) schijnt te bevinden, welke echter nog niet is bereikt.

DE STAD

Op de top van de ruïne legden de opgravers een blok huizen bloot, dat een merkwaardig regelmatige structuur bleek te bezitten. Het blok, dat ongeveer 18 bij 35 meter meet, bestaat uit twee rijen van zes vrijwel identieke huizen, elk ca. 5 x 8 m groot, ruggelings met de korte zijden tegen elkaar gebouwd, met een uitgang naar de straat, die zich aan de lange zijde van het blok bevindt. Alle huizen bestaan uit een voorhof van ca. 5 bij 5 m, met een open en een overdekt, afgeschoten gedeelte. In het eerste bevinden zich meestal een molen en een bakoven. Het overdekte gedeelte diende als

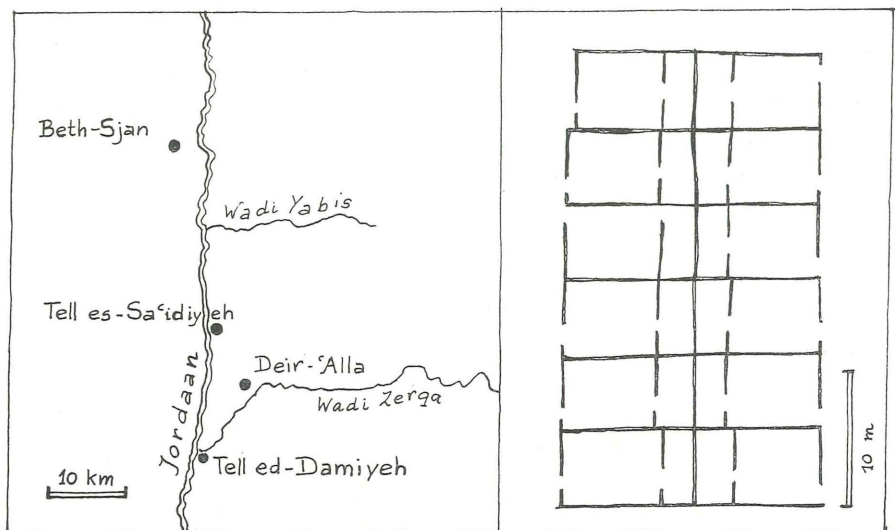

Fig. 145. Links: detailkaartje, dat de ligging van Tell es-Sa'idiyeh in het Overjordaanse toont; rechts: plattegrond van het blok huizen uit de IJzertijd (ca. 8e eeuw v. Chr.), vgl. fig. 144.

Naar: *Expedition VII*, 4, 1965.

slaap- en werkruimte (Fig. 144, 145). De werkzaamheden bestonden met name uit weven, zoals blijkt uit de tientallen weefgewichtjes hier aangetroffen. Soms lagen zij nog keurig op een rij, zoals zij naar beneden gevallen waren toen de aan een balk bevestigde draden waaraan zij hingen doorschroelden. Achter de hof bevindt zich een klein afgesloten vertrek van ca. 2.5 bij 5 m, dat kennelijk als opslagruimte werd gebruikt. In de huizen werden

tal van eenvoudige gebruiksvoorwerpen aangetroffen: kookgerei, messen, enkele sieraden, een schminkpalet (Fig. 150), veel aardewerk, landbouwwerktuigen, wapens e.d. Van belang was de vondst van een goed bewaarde zegelcylinder (3.8 x 1.3 cm) met een voorstelling van een offerscene (?) (Fig. 146). Het dak van de huizen bestond uit houten balken overdekt met riet en klei. Dit complex moet op grond van de vondsten gedateerd worden in de 8e eeuw v. Chr.

Fig. 146. Afrolling van een zegelcylinder op de vloer van een der huizen aangetroffen.

Naar: Expedition VII, 4, 1965.

De regelmatige lay-out wijst op een zekere stadsplanning en centrale organisatie, het functioneren waarvan men misschien ook mag afleiden uit een zich ten westen van dit blok bevindend „cooking-area”, waar op korte afstand van elkaar niet minder dan vijf broodovens werden ontdekt, iets wat kan wijzen op een soort centrale voedselvoorziening. De straten voorzover aan het licht gebracht waren recht en geplaveid. De stad uit deze periode was omgeven door een kazematmuur.

DE TUNNEL

Reeds bij het begin van de opgravingen was de aandacht gevallen op de sporen van twee parallel aan elkaar lopende muren, langs de noordelijke helling van de tell. De opgravers, die reeds tijdens het eerste seizoen hier begonnen te graven, hadden het geluk te stoten op de goed bewaarde resten van een watertunnel. Waren tot dusver de watertunnels in Palestina aan het licht gebracht — o.a. te Jerusalem en Gezer — in de rots, ondergronds, uitgehouwen, hier vond men een geheel andere constructie. In de flank van de heuvel had men een diepe sleuf gegraven, de beide zijanten afgezet met een stenen wal, en op de bodem, eveneens met behulp van

Fig. 147. De watertunnel langs de noordelijke helling van de tell. In het midden de tichelmuur, die de dakconstructie droeg.

Illustrated London News 28-3-1964

keistenen, treden geconstrueerd. Hierna had men midden in deze loopgraaf een muur van tichels gebouwd en deze als steunpunt gebruikend het geheel met balken, riet en aarde afgedekt (Fig. 147). Tot dusver heeft men 84 treden van deze tunnel blootgelegd. Zij leiden kennelijk naar de rijke waterbron die zich op ca. 100 m afstand van de voet van de tell aan de noordzijde bevindt. Na 76 treden buigt de tunnel plotseling naar rechts af, om in deze richting nog 8 treden verder te gaan (verder heeft men nog niet gegraven). De opgravers zijn geneigd deze koersverandering in verband te brengen met de aanwezigheid van een toegangsweg tot de stad, welke de tunnel moest ontzien. Het zeer goed geconserveerde geheel is een nieuw bewijs voor het defensieve vernuft der Palestijnse stedenbouwers. De tunnel schijnt geruime tijd in gebruik te zijn geweest. Het aardewerk aan het licht gebracht in proefsleuven naast de tunnelmuur is nergens jonger dan ca. 1200 v. Chr., terwijl het aardewerk dat met puin en afval de tunnel vulde, toen hij vernield was, niet jonger is dan 900 v. Chr. (De rapporten geven nog geen antwoord op de vraag wat het *oudste* aardewerk is, dat in de vernielde of in gebruik zijnde tunnel werd gevonden. De datering van de vondsten is blijkbaar überhaupt enigszins moeilijk. In het eerste artikel (*Expedition VI 4*) dateert PRITCHARD de stad in de 10e eeuw v. Chr., en de tunnel in de periode tussen 1200 en 900 v. Chr. In het tweede artikel (*Expedition VII 4*) echter spreekt hij over de stad uit de 8e eeuw v. Chr.! Daar hierin de tunnel niet meer ter sprake komt is mij niet duidelijk geworden of de chronologie daarvan op overeenkomstige wijze dient te worden herzien. Deze aarzelingen wijzen eens te meer op de onzekere chronologie en dateringscriteria voor het begin van de IJzertijd in Palestina).

DE GRAVEN

Op de lagere heuvel aan de voet van de eigenlijke tell bevond zich een gravenveld (in *Expedition VII 4* wordt gesproken van een „13th Century B.C. cemetery”) uit de Late Bronstijd en (althans volgens *Expedition VI 4*) Vroege IJzertijd. Tijdens de twee campagnes werden in het totaal 43 graven ontdekt, waarvan de inhoud zeer gevarieerd en belangwekkend bleek te zijn. In twee graven was de dode in doeken gewikkeld en daarna met een dikke laag bitumen overgoten. Het eerste graf van dit type was van een krijgsman, getuige het fraaie ca. 45 cm lange bronzen zwaard erin aangetroffen. Het tweede graf bevatte een keur van voorwerpen, die duidelijk de handelsrelaties met Egypte, Syrië en Cyprus documenteren: Myceens en Cyprisch aardewerk, kralen in de vorm van scarabeën, een beker van doorzichtig albast, van Egyptische makelij, een schaal van blauwe faience en met name een bronzen ring bezet met een scarabee, waarop de cartouche van Amenhotep II

(ca. 1450-1425 v. Chr.) staat afgebeeld. Een dergelijke rijkdom en variatie in de bijgaven treft men ook in andere graven aan. Tijdens de eerste campagne stootte men op het graf van een vooraanstaande dame, dat o.a. bevatte: 573 kralen van cornaliyn, goud en ivoor (een snoer van ruim 3 meter), een

Fig. 148. Het graf van een aanzienlijke dame, vermoedelijk uit de 12e eeuw v. Chr. Men ziet de talrijke kralen, de handspiegel, enig vaatwerk en het bronzen „drinkstel”.

Illustrated London News 28-3-1964

halssieraad bestaande uit twee electrum plaatjes, versierd met een visgraat-motief, twee fraaie spelden (Fig. 150), waarmee haar kleed werd vastgehouden, drie ivooren zalfpotjes, een ivooren schaal en lepel, een schminkpalet e.a. (Fig. 148).

De meest verrassende vondst in dit graf gedaan was echter het fraaie bronswerk. Dit ene graf bevatte n.l. naast bovengenoemde voorwerpen nog: een grote bronzen ketel, welks twee handvaten met klinknagels zijn bevestigd, een driepoot van Cypriotisch ontwerp, en een „drinkstel” bestaande uit een grote schaal met twee handvaten, daarin een kleinere schaal, een zeef en een schenkkannetje met handvat — alles van gegoten brons (Fig. 149).

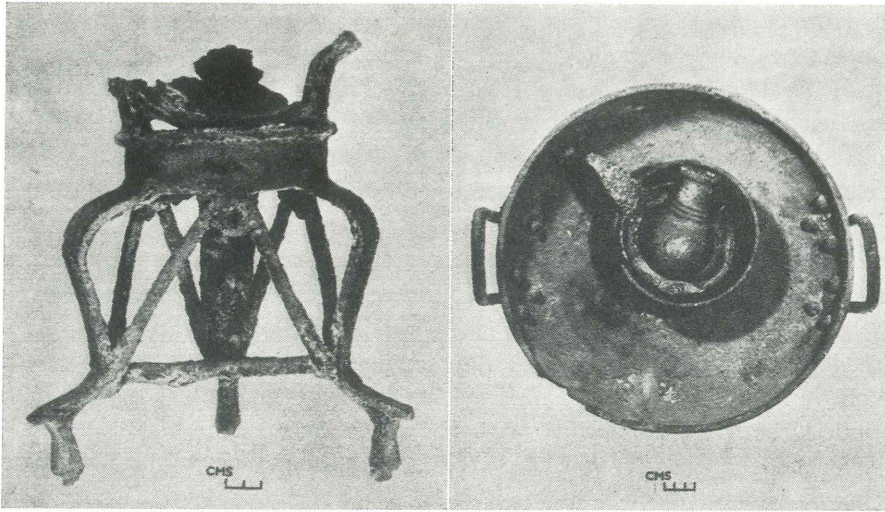

Fig. 149. Rechts: het bronzen drinkstel uit het in fig. 148 afgebeelde graf. Links: bronzen driepoot, met de resten van een bronzen schaal erop, uit hetzelfde graf.

Illustrated London News 28-3-1964

Ook andere graven leverden bronzen voorwerpen op: nogmaals een drinkstel, een bronzen kelk met een handvat in de vorm van een kop van een gazelle, een bronzen spiegel e.a.

Deze grafbijgaven roepen het beeld op van een hoogontwikkelde cosmopolitisch aandoende bevolking, die handelsrelaties onderhield met de voor-

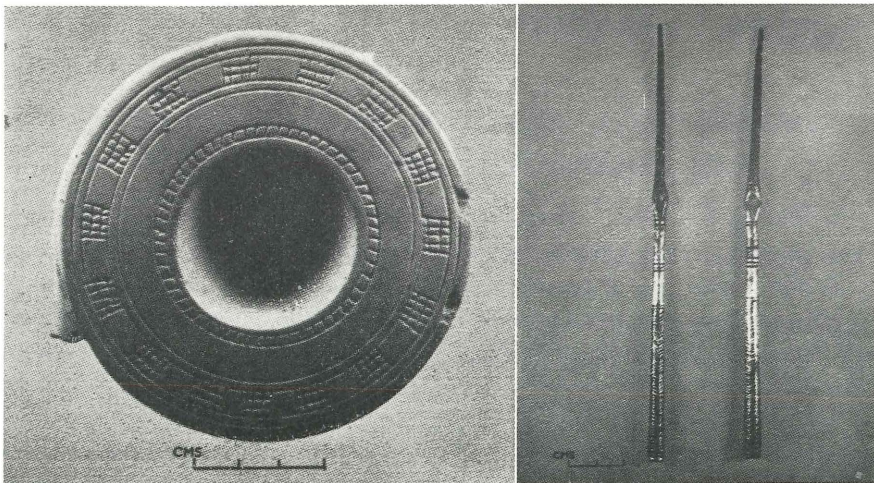

Fig. 150. Rechts: tweetal zilveren spelden, dat het kleeft van een dame bij de schouder bijeenhield, afkomstig uit het graf van fig. 148; links: stenen schminkpalet, gevonden in een der huizen uit de 8e eeuw.

Illustrated London News 28-3-1964

naamste cultuurcentra van die dagen, een beeld dat weinig verschilt van dat opgeroepen door de ontdekking te Deir Allah, met zijn rijke tempelceramiek, zoals dat door Dr. FRANKEN in *Phœnix* X, 2 pag. 161 v. is beschreven. Ook in Deir Allah werden aanwijzingen gevonden voor het bloeien van metaalnijverheid in deze streek (vgl. *Phœnix* X, 2 pag. 165). Uitgaande van deze feiten heeft PRITCHARD, een voorstel van NELSON GLUECK volgend, de tell geïdentificeerd met Zarethan, uit het O.T. bekend door Jozua 3 : 16 en met name door 1 Kon. 7 : 46, waar vermeld wordt dat koning Salomo de bronzen voorwerpen voor de tempel liet gieten „in de Streek aan de Jordaan, in diepe grond, tussen Sukkoth en Zarethan”. Het zou verheugend zijn als voortgaand archaeologisch onderzoek deze vermoede identificatie tot zekerheid kon verheffen. Daarop is alle kans, omdat de Israelitische stad aan zijn einde kwam door een hevige, kennelijk plotseling ontstane brand; een dergelijk einde betekent voor de archaeoloog de kans op onverwachte vondsten. Ook de oudere geschiedenis van deze ruïne zal dan geleidelijk aan het licht komen. Testsleuven hebben nu reeds uitgewezen dat zich onder de stad uit de IJzertijd nederzettingen bevinden uit het Laat Brons en het Vroeg Brons, die in omvang de jongste stad aanmerkelijk overtreffen.

K. R. VEENHOF

- J. B. PRITCHARD, *Excavating a biblical site in Jordan: Joshua's and Solomon's Zarethan identified*. Illustrated London News 28-3-1964, p. 487-490.
 Idem, *Two Tombs and a Tunnel in the Jordan Valley. Discoveries at the biblical Zarethan*. Expedition VI (1964), nr. 4, p. 2-9.
 Idem, *A Cosmopolitan Culture of the Late Bronze Age*. Expedition VII (1965), nr. 4, p. 26-33.

NIEUWE GEGEVENS OVER DE HANDSCHRIFTEN UIT GROT 11 VAN CHIRBET QUMRAN

In *Phœnix* IX (1963), pag 33-37 gaven wij een beschrijving van de in 1956 in grot 11 van Qumran gevonden Psalmenrol, de Ezechiëlfragmenten en de Job-targum. De gegevens over de andere aldaar ontdekte en evenals de Job-targum door de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen met financiële steun van de Stichting voor Zuiver-wetenschappelijk Onderzoek aangekochte manuscripten, waren destijds nog te onvolledig om een soortgelijk overzicht te bieden. Nu na een eerste bewerking in Jeruzalem door Prof. Dr. VAN DER PLOEG van Nijmegen ook de fotocopies van deze handschriften zich in ons land bevinden, kan de lezers van *Phœnix* een gedetailleerder verslag worden gegeven. Daarbij moet de eveneens uit grot 11 afkomstige Leviticusrol in oud-Hebreeuws schrift ook nu nog buiten be-

schouwing blijven. Voorzover onze gegevens reiken, is deze nog onverkocht en zal derhalve voorlopig niet gepubliceerd worden.

De in tweede instantie door de Koninklijke Akademie van Wetenschappen verworven manuscripten omvatten een keur van teksten. Daaronder bevindt zich een aantal fragmenten uit het Oudtestamentische Psalmenboek (o.a. resten van Ps. 17, 9-18, 12; 77, 18-78, 1; 12, 5-13, 6; 9, 4-7), die een aantal zeer opmerkelijke tekstvarianten vertonen. Daarnaast bezitten wij thans een paar gedeelten van een Psalmenrol, die naar de inhoud moet hebben overeengestemd met het grote, door Prof. J. A. SANDERS in het vierde deel van de *Discoveries in the Judaean Desert of Jordan* gepubliceerde manuscript, waarvan wij in Phœnix IX een beschrijving gaven. Zoals daar reeds gezegd werd, bevat het laatstgenoemde handschrift een groot aantal kanonieke psalmen, die echter in een ongewone volgorde staan. Bovendien zijn tussen deze psalmen verspreid een achttal andere teksten opgenomen, te weten een recensie van Psalm 151, twee eertijds enkel in Syrische vertaling bekende hymnen, de alfabetische psalm Sirach 51, 13 vv (in een van de Cairo-genizah-recensie zeer afwijkende versie), drie tot op heden onbekende liederen („Plea for deliverance”; „Apostrophe to Zion” en „Hymn to the Creator”) en een prozatekst over „David's compositions”. Tussen de door de Koninklijke Akademie aangekochte manuscripten bevindt zich nu ook een fragment van de genoemde „Plea of Deliverance”. Dat is des te opmerkelijker, omdat op een door dezelfde hand beschreven ander fragment een gedeelte van de tekst van Ps. 133 bewaard gebleven is, waaraan — zoals Prof. VAN DER PLOEG kort geleden ontdekte — het laatste woord van Ps. 141 voorafgaat. Wij hebben hier dus de volgorde Ps. 141-Ps. 133 voor ons, die geheel overeenstemt met die in de door Prof. SANDERS uitgegeven rol (vgl. de volgorde der liederen, zoals in Phœnix IX, pag. 34 aangegeven)!

Zeer opmerkelijk is ook de recensie van Ps. 91, die op een andere, tot dusver overigens nog niet geïdentificeerde liederen bevattende rol fragmentarisch is overgeleverd. Prof. VAN DER PLOEG gaf van deze tekst onder de titel *Le Psaume XCI dans une recension de Qumrân* (*Revue Biblique* LXXII (1965), pag. 210-217) een eerste beschrijving. Hier vinden wij een kanonieke psalm aan het slot van een aantal „apokriefe” hymnen (waarvan tenminste één het opschrift „van David” droeg!) in tegenstelling tot de eerder genoemde, door Prof. SANDERS uitgegeven rol, waarin de „apokriefe” gedeelten een plaats temidden van de kanonieke psalmen vinden. Definitieve conclusies met het oog op de kanongeschiedenis van het Oude Testament laten zich uit deze gegevens nog niet trekken. Het blijft echter opmerkelijk, dat dergelijke psalmenverzamelingen naast de vondsten van resten van het

kanonieke Psalmboek in de sectegemeenschap in omloop geweest zijn. Voor de leden daarvan heeft ons onderscheid tussen „kanoniek” en „apokrief” wel niet bestaan. In de eerder genoemde „composities van David”, opgenomen in de door Prof. SANDERS gepubliceerde Psalmenrol, wordt gezegd, dat David in totaal 4050 liederen dichtte en dat hij „deze alle sprak door profetie, die hem van de zijde van de Allerhoogste geschonken werd”. Toch hebben de secteleden aan de andere kant ons Psalmenboek als een afgesloten geheel blijkbaar ook gekend.

Onder de handschriften bevindt zich voorts een aantal grote fragmenten van een cultisch-liturgische tekst, die op grond van de talrijke reminiscenties aan dit Bijbelboek voorlopig als „Leviticus-midrasc” is aangeduid. Andere, helaas ernstig beschadigde, maar met een bijzonder fijn handschrift beschreven stukken leer bevatten resten van een liturgische tekst, die nog een nadere bestudering vraagt, maar op zijn minst sterk verwant is met de destijds door J. STRUGNELL in de Supplements to Vetus Testamentum, deel VII (*Congress Volume Oxford 1959*) gepubliceerde gedeelten van een rol uit grot 4 van Qumran, die de aanduiding 4Q Šîrôt ʿôlat haššabbāt („Songs of the Sabbath Sacrifice”) ontving. Resten van een dezelfde tekst bevattende rol werden enige tijd geleden door YADIN bij zijn opgravingen te Masada gevonden (vgl. hierover nader Phœnix XI, pag. 203). Men vindt er de liturgie in het hemelse heiligdom beschreven.

In dit kader verdient ook een groter, in zeer fraai handschrift uitgevoerd fragment vermelding, dat de tekst van een zegenbede bevat en derhalve als 11Q Berākā is aangeduid. De tekst begint met zegenformules voor de gemeente, voor God en „al zijn heilige engelen”. Daarop volgt de eigenlijke zegenbede, die echter vrij spoedig overgaat in een beschrijving van het heil van de eindtijd, waarbij ruimschoots gebruik gemaakt is van Bijbelcitaten, die voor het overgrote deel aan de aan de Oudtestamentische wetten gehechte zegenformules ontleend zijn. De tekst eindigt tenslotte met de motivering: „want God is met u en (zijn heilige) engelen (bevinden zich) in uw gemeente en zijn heilige naam is over u uitgeroepen”. Speciaal deze motivering hoort in een werkelijke zegen niet thuis. Een in volmacht door de priesters uitgesproken zegen behoeft niet naderhand nog eens een motivering. De opbouw van de Berākā is dan ook eerder die van een gebed dan die van een zegen en daarom treft de benaming zegenbede de inhoud wel het beste. Naar de vorm lijkt onze tekst sterk op de zegenspreuken uit grot 1, die als „Recueil des bénédictiones” (IQ Sb) bekend staan. Aangezien in deze laatstgenoemde teksten naar onze overtuiging de uiteindelijke heilstijd is verondersteld en zij derhalve met het oog op die tijd gedicht moeten zijn, zal ook de zoeven genoemde tekst uit grot 11 als een literaire constructie, eventueel bestemd voor de toekomst,

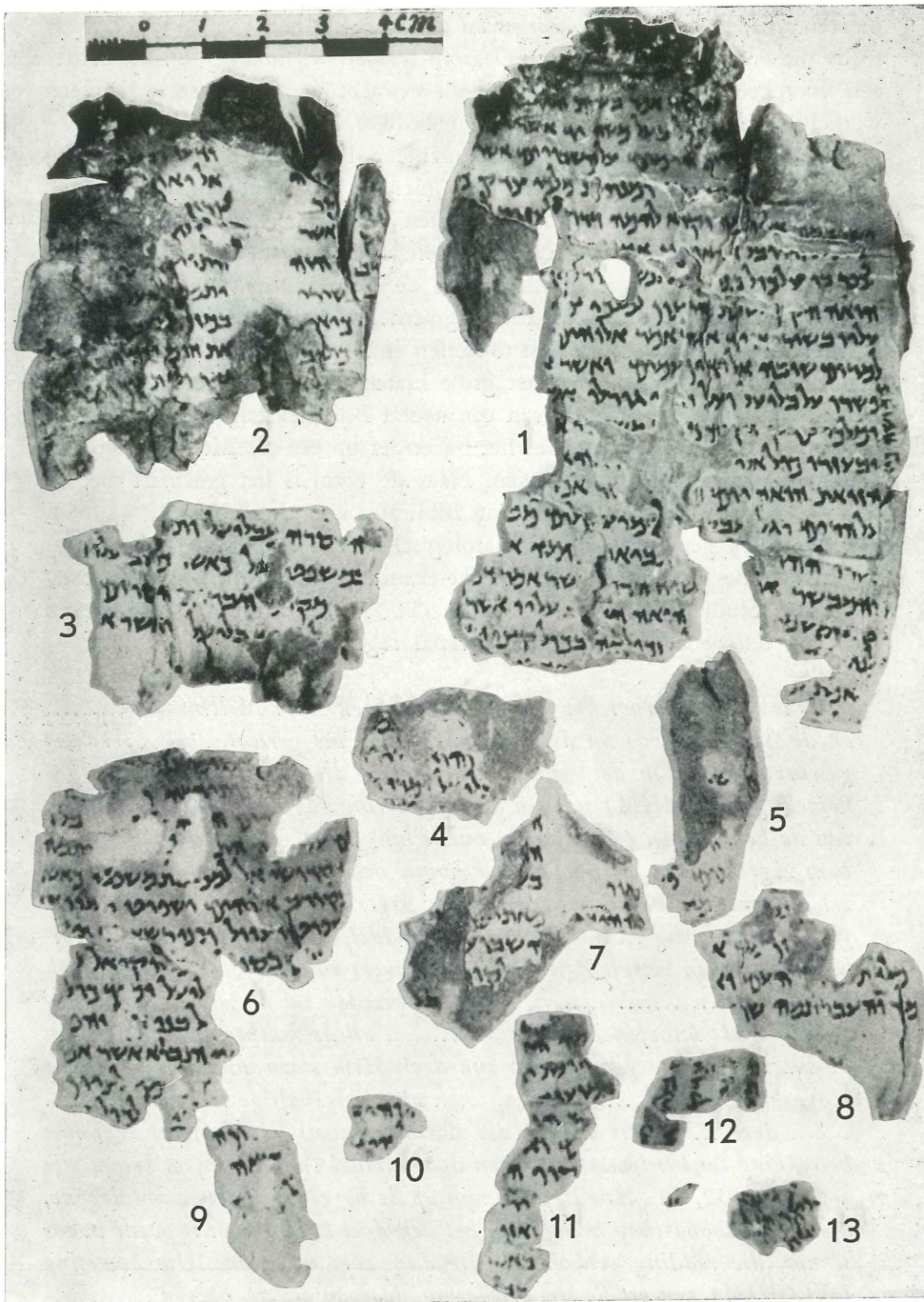

Fig. 151. Fragmenten van het geschrift 11Q Melchizedek.

Naar: Oudtestamentische Studien XIV, 1965 1go p. 356

moeten worden beschouwd, aangezien ook hier het heil van de eindtijd als reeds present wordt beschreven. Daarom hebben wij in 11Q B^{rākā} eerder een voorbeeld van de ongebroken heilsverwachting van de secte dan een werkelijk in de liturgie van Qumran gebruikte zegenspreuk voor ons.

Voorbijgaande aan de talrijke fragmenten, die in het Aramees een vrij technische beschrijving geven van het „nieuwe Jerusalem” en aan de vaak zeer minieme resten van andere geschriften (waaronder gedeelten van Jubileën in Hebreeuwse tekst), moeten wij tenslotte nog aandacht schenken aan een uitermate interessant geschrift, dat de aanduiding 11Q Melchizedek ontving. Van de 13 ons bewaarde fragmenten is het mogelijk gebleken de oorspronkelijke plaats van 9 vast te stellen en zo grotendeels één kolom van het handschrift (zij het nog met grote hiaten) te reconstrueren. De tekst bevat citaten en verklaringen van een aantal Bijbelteksten, die alle van de eindtijd worden verklaard en in het bijzonder op een als Melchizedek aangeduide gestalte worden betrokken. Naar de vorm is het geschrift met de door J. ALLEGRO in de Journal of Biblical Literature LXXVII (1958), pag. 350-354 gepubliceerde „eschatologische midraschim” het meest verwant. Van de tekst, die door ondergetekende in zijn geheel in Oudtestamentische Studiën XIV (1965), pag. 354-373 werd gepubliceerd, geven wij eerst een gedeelte in vertaling (vanaf regel 9):

„Dat is het einde voor het jaar des welbehagens voor Melchizedek..... en de heiligen Gods tot de heerschappij van het gericht, zoals over hem geschreven staat in de psalmen van David, die zegt: (Ps. 82, 1) „De hemeling (‘ELŌHIM) staat in de vergadering van God (‘ĒL); temidden van de hemelingen (‘ELŌHIM) houdt hij gericht” en met betrekking tot hem zegt hij: (Ps. 7, 8-9) „Keer boven haar naar de Hoge terug; God zal de volken richten”; en dat, wat hij zegt: (Ps. 82, 2) „Hoe lang wilt gij onrechtvaardig richten en voor de goddelozen partij kiezen”, de verklaring daarvan betreft Belial (d.i. de duivel) en de geesten van zijn deel, die ..... en Melchizedek zal de wraak van de gerichtens Gods uitoefenen ..... uit de macht van Belial en uit de macht van alle geesten van zijn deel. Hem staan alle engelen uit de Hoge bij. Dat is ..... alle krijgshaftige mannen ..... deze ... Dat is de dag der slachting, zoals (de Schrift) zegt met betrekking tot het laatst der dagen door middel van de profeet Jesaja, die zegt: (Jes. 52, 7) „Hoe liefelijk zijn op de bergen de voeten van degene, die vreugdeboodschap brengt, die het heil doet horen, die het goede boodschap, die redding verkondigt, die daar zegt tot Zion: ‘Uw hemeling (‘ELŌHIM) regeert’”; de verklaring daarvan is: de bergen ..... op-

*brengrst? ..... en de vreugdebode: dat is de met de Geest ge-
zalfde (M^eŠI^aCH HARRŪ^aCH), zoals (de Schrift) zegt: .....*

(er volgen een paar zeer slecht bewaard gebleven regels)

*door de gerichtē Gods, zoals over hem geschreven staat: „Die daar zegt
tot Zion: ‘Uw hemeling regeert’”. ‘Zion’: dat is ..... die het ver-
bond houden die zich hebben afgewend van de weg des volks en ‘uw
hemeling’: dat is ..... Belial; en dat, wat (de Schrift)
zegt: (Lev. 25, 9)” Gij zult in de zevende maand bazuingschal doen
boren (hier breekt de tekst af).*

Wij hebben hier duidelijk een tekstverklaring voor ons, die werkt met associaties. Zo wordt Ps. 82, 1 met Ps. 7, 8-9 in verband gebracht op grond van het „richten”, maar ongetwijfeld ook, omdat „de Hoge” naar de in de eerstgenoemde tekst beschreven scène in de hemelse gewesten verwijst. Jes. 52, 7 spreekt van de vreugdebode, die even later met de door de heilige Geest gezalfde geïdentificeerd wordt, kennelijk doordat er op grond van de „vreugdeboodschap” een verband gelegd is met Jes. 61, 1. Interessanter is echter, dat Ps. 82, 1 verklaard wordt van Melchizedek, die in de hemelse vergadering rechtspreekt en het gericht met behulp van de engelen Gods in diens naam jegens de duivel en zijn heerscharen uitoefent. Melchizedek fungeert daarbij als het hoofd van de engelen Gods en vervult daarmee een functie, die elders (ook in de Dode Zee rollen) aan Michael wordt toegeschreven, zodat een identificatie van beide gestalten voor de hand ligt. Dat de in het Oude Testament tweemaal genoemde Melchizedek (Gen. 14, 18 en Ps. 110, 4) hier als hemeling wordt beschreven, is in het bijzonder belangwekkend in verband met Hebrēēn 7, waar van hem gezegd wordt, „dat hij blijft tot in eeuwigheid” (v. 3). De achtergronden van dit Nieuwtestamenteisch tekstgedeelte komen nu in een geheel nieuw licht te staan, temeer wanneer wij bedenken, dat Melchizedek per traditie (Gen. 14, 18) als „(hoge)priester van de Allerhoogste God” gold (in het latere Jodendom wordt Michael als hogepriester van het hemelse heiligdom en als vorst van de engelen beschreven). Voortaan zal men bij de interpretatie van het hogepriesterschap van Christus „naar de ordening van Melchizedek” aan onze fragmenten niet voorbij kunnen gaan, al moet worden gezegd, dat het hogepriesterschap van Melchizedek daarin (wiel verdrongen door zijn functie als hoofd der hemelse heerscharen) niet expliciet aan de orde komt. In verband met Lucas 4, 17 vv, waar Jezus zichzelf op grond van Jes. 61, 1-2 aan de bewoners van Nazareth te kennen geeft als de profeet van de eindtijd (vgl. v. 24!), is nu ook de beschrijving in de fragmenten van de „vreugdebode” (hij, die het *euangelion* brengt) als „de met de Geest gezalfde” van uitzon-

derlijke betekenis. Op een paar andere plaatsen in de rollen van de Dode Zee komt de term „de met de heilige Geest gezalfden” van de Oudtestamentische profeten voor. Hier vinden wij de term voor het eerst in het enkelvoud voor de profetische Gezalfde (Messias) van de eindtijd gebruikt. Deze Gezalfde zal de overwinning van Melchizedek over Belial aan Zion, dat is de gemeente van God, aankondigen.

Uit deze korte opmerkingen moge blijken, hoezeer het Nieuwe Testament een sterkere Joodse achtergrond bezit dan men in de laatste decennia wel heeft vermoed. Voor de kennis van de tekstgeschiedenis van het Oude Testament, de gemeenschap van Qumran en de ‘Umwelt’ van het Nieuwe Testament zijn de rollen van de Dode Zee van onschatbare waarde. Voortgaande studie levert steeds nieuwe verrassingen op. Zo wordt het minutieuze vakwerk inderdaad rijkelijk met nieuwe tekstkritische, godsdiensthistorische en theologische visies beloond.

A. S. VAN DER WOUDE

Zoals in Phœnix XI, 2, p. 243 werd vermeld promoveerde Dr. Römer verleden jaar te Utrecht, op een studie over de *Sumerische ‘Königshymnen’ der Isinzeit*. Op verzoek van de redactie verklaarde hij zich bereid voor ons bulletin een artikel te schrijven waarin hij nader ingaat op de problemen van interpretatie, in het bijzonder inzake de „Sitz im Leben” van deze hymnen, waarvan hij enkele centrale gedeelten in nederlandse vertaling biedt. De redactie is hem zeer erkentelijk voor deze bijdrage.

EEN EN ANDER OVER DE SUMERISCHE ‘KONINGSHYMNEN’ DER ISINTIJD ¹⁾

I. Aan het begin van dit korte informatieve artikel over de Sumerische ‘koningshymnen’ der Isintijd moge ik erop wijzen, dat het schrijven over dit onderwerp voor een niet-sumerologisch georiënteerde lezerskring grote moeilijkheden met zich medebrengt. Daar het niet mogelijk is, in het kader

1) Zie W. H. PH. RÖMER, *Sumerische ‘Königshymnen’ der Isin-Zeit*, Brill, Leiden 1965 (afk.: SKIZ). De verdere in dit artikel gebruikte afkortingen zijn: AHw: W. VON SODEN, *Akkadisches Handwörterbuch*; ArOr: Archiv Orientalní; AS: *Assyriological Studies* (Chicago); BE: Pennsylvania University, Babylonian Expedition; BiOr: Bibliotheca Orientalis; CAD: *The Assyrian Dictionary* (Chicago); JCS: Journal of Cuneiform Studies; OECT: Oxford Editions of Cuneiform Texts; OrNS: Orientalia, Nova Series; RSO: Rivista degli Studi Orientali; SD; *Studia et Documenta ad Iura Orientis Antiqui pertinentia*; SGL: Sumerische Götterlieder (Heidelberg); SLTNI: S. N. KRAMER, *Sumerian Literary Texts from Nippur*; SRT: E. CHIERA, *Sumerian Religious Texts*; STVC: E. CHIERA, *Sumerian Texts of Varied Contents*; TCL: Textes cunéiformes du Louvre; TLB: Tabulae cuneiformes a F. M. Th. de Liagre Böhl collectae (Leiden); UET: Ur Excavations, Texts; UMBS: University Museum (Pennsylvania), Babylonian Section; VS: Vorderasiatische Schriftdenkmäler; ZANF: Zeitschrift für Assyriologie, Neue Folge; ZZB: D. O. EDZARD, *Die „Zweite Zwi-schenzeit” Babyloniens*.

van dit tijdschrift op kwesties van zuiver-philologische aard, waarover wij hedentendage althans iets weten, in te gaan, moet hier de nadruk wel komen te liggen op de problemen rondom de vraag naar de „Sitz im Leben” (cultische functie) der liederen, waaromtrent onze kennis nog uitermate gering is en die ook nauwelijks los van de oudere overlevering der 'koningshymnen' uit de tijd van de IIIe dynastie van Ur kunnen worden behandeld.

Deze laatstgenoemde hymnen zijn echter, afgezien van enige liederen met betrekking op de koningen Urnammu (z. G. CASTELLINO, ZANF XIX 160 vv.) en Šulgi (z. voornamelijk A. FALKENSTEIN ZANF XVI 61 vv.; Iraq XXII 139 vv.), grotendeels philologisch nog niet ontsloten ten gevolge van de grote moeilijkheden, die de overlevering bereidt door lacunes in de tekstoverlevering en taalkundige, vooral lexicographische, problemen. Zij komen dus als bron van informatie voor ons eerst in zeer beperkte mate in aanmerking, afgezien nog van het feit, dat wij gegevens uit de Ur-III-tijd nimmer met volle zekerheid als illustratie en ter aanvulling van data uit de Isinperiode kunnen gebruiken: met de mogelijkheid van veranderingen in de opvattingen bv. met betrekking tot den koning dienen wij steeds rekening te houden (vgl. SKIZ 56 v. voor de vergoddelijking van heersers der Akkad- en Ur-III-tijd, die later in deze vorm niet meer schijnt te zijn voorgekomen).

Tenslotte mag den lezers niet verzwegen worden, dat het practisch ondoenlijk is, in het bestek van een kort artikel een beeld te geven van het zeer disparate materiaal, dat onder de weinig bevredigende term 'koningshymnen' — wij hebben momenteel geen betere — pleegt te worden samengevat.

II. Op grond van de boven gegeven uiteenzetting lijkt het mij nu het doelmatigst, om na het geven van een summier opsomming der belangrijkste typen van 'koningshymnen' der Isintijd uit het hedentendage interpreteerbare materiaal enige passages in vertaling te geven, die wat hun inhoud aangaat, met elkaar verband houden, doordat ze zich bewegen rondom de persoon van den koning. De erin voorkomende termen *s a g a r r a u r u b i*, antiphoon en 'buiging' (Sum. *k i - r u - g ú*) zijn waarschijnlijk aanwijzingen voor de cultische recitatie der hymnen; wij weten hiervan nog weinig (z. A. FALKENSTEIN, ZANF XV 83 vv.; XVIII 71 v.). Op het hypothetisch karakter van de daaraan in III. aangesloten beschouwingen zij reeds hier uitdrukkelijk gewezen.

De belangrijkste typen van 'koningshymnen' der Isintijd zijn:

- 1) Lieder tot godheden gericht met beden voor den koning;

- 2) „ aan/over godheden met vermelding hunner weldaden voor den koning;
- 3) „ , welke handelingen van een koning met betrekking tot een godheid vermelden;
- 4) „ tot den koning gericht;
- 5) „ , in welke de koning zijn eigen lof bezingt.

1. Uit een hymne aan den god Nergal (SKIZ 91 vv.: SRT 12), die tweemaal een voorbede voor den koning Šū'ilīšu bevat, citeer ik hier de tweede bede, 57 vv.:

- „den herder, dien An onder de talrijke mensen geroepen heeft, den verschrikkingsglansdrager van de 'Grote Berg' (= Enlil),
 Šū'ilīšu, dien Ninlil gebaard heeft, opdat hij de reinigingsriten stralend
 doe opgaan,
 moge gij helpen (?), woedend in de veldslag en in de strijd, wapen aan
 wapen 'bindend',
 60 Nergal, verzamel voor hem degenen, die hem slecht gezind zijn, als
 sprinkhanen,
 laat een woedende storm het vijandelijke land, dat hem niet terwille is,
 bedekken, moge gij daarvan de 'dorsvleugel' zijn,
 bedek haar voor Šū'ilīšu — de s[ta]d (?! nl.), die zich niet naar hem
 richt!
 (s a g a r r a)
- Woedende heer van uw (?) lijfelijken vader, aan wien de kwaliteit
 van heerser verleend is,
 65 Nergal, heer, aan wien Nunamnir (= Enlil) de kwaliteit van heerser
 verleend heeft,
 Šū'ilīšu zal voor lang leven en existentie in het Emešlam <voor>
 eeuwig tot u bidden!
 (u r u b i)
- Adablied op Nergal*".

2. In twee hymnen over den hemelgod An (SKIZ 10 vv.: a) VS X 199 I 1-II 8 = STVC 65 II; b) VS X 199 II 9-III 7 = STVC 65 I) wordt bericht, hoe de Anunnagoden (d.w.z. de goden van hemel en aarde, vgl. A. FALKENSTEIN, AS XVI 127 vv.) op de plaats der lotsbeschikking tot An komen en hem hun respect bewijzen (a), resp. hun bekrachtiging (h é - à m) van de verlening van de koninklijke heerschappij en de scepter door An aan den koning geven (b). Dan volgt in de beide teksten de lotsbeschikking van

An voor den Koning Lipiteštar (a), resp. Urninurta (b). Deze luidt in a (VS X 199 I 34-II 8 = STVC 65 II 14 vv.):

I „Tot de koninklijke spruit heeft bij (= An) getrouwelijk gesproken:
 35 ‘Lipiteštar, gij zijt het, wien ik kracht verleend heb — moge gij de nek
                                 [trots] ten hemel opheffen,
 als een razende stormwind, die het hoofd opsteekt, moge gij met ver-
                                 schrikkelijke glans bekleed zijn,
 de vijanden, het vijandelijke land, dat zich aan u niet onderwerpt, moge
                                 uw zuiderstorm bedekken!

Gerechtigheid hebt bij voor Sumer (en) Akkad gezet, het land Sumer
   verblijd,
 Lipiteštar, zoon van Enlil, als de dag moge gij stralend opgaan.

40 De goed gefundeerde steden, nederzettingen (en) tentenkampen mogen
   voor u eenstemmig gemaakt worden,
 het volk der ‘Zwarthoofdigen’, die als ooiën talrijk zijn, mogen voor
   u in het rechte spoor gezet zijn,
 Lipi<teštar>, tot aan het bergland, de verre plaats, moge gij hun
   koning zijn!

De verheven vorstelijke troon, het eeuwige (!) koninklijke sieraad,
 heeft Enlil u getrouwelijk gegeven, deszelfs fundament (vast) voor u
   gelegd,

45 moge gij de kap, die Su'en vast op uw hoofd gezet heeft, zonder onder-
   breking dragen!
 Enki heeft u voorwaar met de vorstelijke ‘goddelijke krachten’ gesierd.

Inanna moge met u (?) gaan in het vorstelijke kleeid,
 de goede Udug (en) de schutsgod van het Ekur mogen met u gaan,
 mogen bij de spijsoffers, bij de druiven (en) de melk, die gij offert,
   voorbede voor u doen!

50 Zoon (!), schepsel (!?) van [E]nlil, alles moge u goed gaan,

II [-----]
 [-----]
 (s [a g a r r a])
 God (?), die verschrikking draagt, voor u, den [in het] hart [ger]oe-
                                 pen zo[on van] E[nlil], moge alles groot gemaakt worden!
 (Antifoon daarbij).

3. Uit de grote hymne SKIZ 128 vv. (SRT 1 m. dupl.), die uitvoerig bericht over een door den koning Iddindagān van Isin gevierd nieuwjaarsfeest en over de daarvoor getroffen voorbereidselen, geef ik als proeve het gedeelte, dat het eigenlijke feest beschrijft. Na r. 169 vv., waar wij over de ἱερὸς γάμος en de voorbereidingen zowel daarvoor als voor het feest horen, gaat de tekst verder (SKIZ 142 v., 193 vv.):

„Offergaven (?) op te stapelen, de reinigingsriten te volvoeren,
wierook uit te strooien, versteend (??) juniperus(hars?) te verbranden,
195 de spijsoffers te brengen, de talrijke [sch]otels te brengen,
betreedt men (daarmede (?)) haar Egalmah.

Haar geliefden gemaal omarmt zij,
de heilige Inanna omarmt hem,
Zij (?) straalt op de troon, de grote hoge zetel, als de dag.

200 De koning vervult als Utu met haar tezamen het heiligdom,
in overvloed, trots en overvloedige volheid treedt hij rechtstreeks voor
bereidde haar daar een goed feestmaal — haar,
de 'Zwarthoofdigen' treden rechtstreeks voor haar.

De luit (?), het instrument, dat luider klinkt dan de zuiderstorm,
205 het algar-instrument met de zoete klank, het sieraad van het paleis,
de lier (?) — als middel, opdat de mensen zich verheugen —
laten de muzikanten voor haar weerklinken met een lied van vreugde
des harten.

De koning tast bij (?) het eten (en) drinken krachtig toe,
Ama'ušumgalanna tast bij (?) het eten (en) drinken krachtig toe,
210 het paleis is (een en al) feest, de koning verbeugd,
de mensen brengen de dag door in overvloedige volheid.

Ama'ušumgalanna staat daar voor (?) de hoogste vreugde,
op de stralende troon moge hij lange dagen doorbrengen,
op de koninklijke hoge zetel werpt hij het hoofd (trots) in de nek (?).

215 Mijn koningin, de z a m i (lier (?))-spelers (?) van hemel (en) aarde
hebben u een loflied toegezongen:
'de hierodule, tezamen met hemel (en) aarde geboren, zijt gij!'
(Zo) staat het voor de hierodule op een reine, zuivere plaats in het lied.

*Genot der 'Zwarthoofdigen', sieraad van de 'hoge steppe',
Inanna, grote dochter van Su'en,
220 Koningin van de avond, u te prijzen is zoet!*

< (10^e buiging (?)) >

*Mijn koningin ziet van het binnenste des hemels uit vriendelijk om-
Zij allen treden voor de heilige Inanna. laag —*

*De koningin van de avond (?), die tot aan het einde des hemels de
hoogste is,
225 is machtig, in aanzien, groot geworden, verheven (en) groot,
buitengewoon in jeugdigheid.*

(Antiphon daarbij).

(Heldenlied op Ninsi'anna)."

4. Als specimen van dit type van compositie citeer ik hier de hymne SKIZ 209 vv. (TCL XVI 88 m. dupl.) volledig (vgl. ook SKIZ 23 vv. (TCL XVI 87 m. dupl.):

*„Iddindagān, An heeft u op zijn verheven (cultus)plaats een groot lot
bes[choren],
heeft voor u de rechte (konings)kap stralend doen versch[ijnen],
heeft u voor het herderschap over het land Sumer geïntronizeerd,
heeft het vijandelijke land onder uw voet gelegd.*

5 *Enlil heeft u getrouwelijk aangezien,
heeft tot u, Iddindagān, een getrouw woord gesproken.*

*Een best spoor voor Sumer duurzaam te maken,
de mensen eendrachtig te maken,
Sumer (en) Akkad onder uw verreichende bescherming tot rust te
brengen,*

10 *de mensen edele spijs te doen eten, zoet water te doen drinken,
heeft Enlil u opgedragen:
Iddindagān, de herder naar zijn hart zijt gij,
degene, tot wien Enlil een getrouw woord gesproken heeft, zijt gij.
Enki heeft een ruim verstand, alles (steeds weer (?)) te (?) weten (!?),*

- 15 *een wijs bevel, leven (!?), dat uit een leeuwenmuil (?) [uitg]aat (?),
aan u, Iddindagān, gebracht (?).*

Alle vreemde landen prijzen u voorwaar!

*Lijfelijke zoon van Dagān, geïntonizeerde heer, die mensen [ver-
meerdert (?)],
Iddindagān, na[ar] uw stad moge gij vriendelijk zien!*

- 20 *Balsem (?) [des] har[ten (?)], die (niets (?)) over het hoofd ziet (?),
Enlil verheugt zich voorwaar over u.*

*Wanneer gij als Utu goed zonlicht doet opgaan, zijn hun ogen daarop
gericht,
komen alle vreemde landen onder uw verreichende bescherming tot rust.*

- Wegen [en] paden hebt gij in orde gemaakt,
25 het land Sumer verblijd,
gerechtigheid in aller mond gelegd,
alles, wat (cultisch) passend is, stralend doen opgaan.
De grenzen (?) hebt gij gemarkeerd (?), de grenzen aangegeven,
Sumer (en) Akkad hebt gij daarom (verheugd) de nek doen opheffen.
30 De [reinig]ingsriten der goden, die gij in orde gemaakt hebt,
herstelt gij, Iddindagān.*

*Wat gij beveelt, [i]s [----] x [----] gesteld (?),
uw (!?) woord [reikt (??) tot aan de (??)] heilige hemel,
wat uit uw mond komt, be[dekt (?)] de hemel.*

- 35 *Volgens de uitspraak van Enlil
[doet] uw blik de mensen [l]even,
b[eelt (?)] het woord van uw mond de mensen;
over uw woord ve[rheugt zich (?)] Enlil,
voor uw hartewens [spreekt] Ninlil het daarop betrekking hebbende
40 voor den herder Enlil zijt gij de steun. 'zo zei het!'*

*Iddindagān, wie is als gij geschapen?
Aller (?) ogen zijn daarop gericht.*

Iddindagān, uw vader Šū'ilīšu, de koning van het land Sumer, heeft voor u het fundament van Sumer (en) Akkad vastgemaakt. Op grond van het woord van An (en) Enlil hebt gij (alles (?)) hebt alle vijanden bereikt. overtroffen,

75 *Iddindagān, machtige koning, koning van Isin, koning van Sumer (en) Akkad, het einde aller wijsheid is voor u getreden (?).*

Gij, machtige erfgenaam, gij zijt in aanzien, Iddindagān, in hoogheid hebt gij de nek (trots) ten hemel opgebeven."

5. Het lijkt mij onnodig, hier een voorbeeld van deze categorie te bieden, daar de verschillende themata, die wij in 4) hebben kunnen waarnemen, hier veelal ook aan te treffen zijn (vgl. SKIZ 23 vv.; 29 vv.).

III. De grote moeilijkheid bij de verklaring der 'koningshymnen' van de Isintijd is, zoals reeds boven werd aangeduid, afgezien van hun philologische interpretatie gelegen in het feit, dat wij de cultische functie dezer liederen nog niet met zekerheid kunnen bepalen.

Daar wij van de ceremoniën die de regeringsaanvaarding van den koning van Isin begeleidden, niets met zekerheid weten, vermogen wij niet uit te maken, of de voorbeden voor den koning, de goddelijke lotsbeschikkingen voor den heerser, het in SKIZ 128 vv. beschreven nieuwjaarsfeest en de liederen die den koning prijzen, zowel als die, in welke deze zijn eigen lof bezingt, (alle) aan het begin van zijn regering te plaats en zijn.

Buiten de 'koningshymnen' der Isintijd kan ik met betrekking tot de regeringsaanvaarding van den koning voor de periode van de IIIe dynastie van Ur slechts verwijzen naar de teksten, die over de daarmee blijkbaar verbonden offerceremoniën te Ur, Nibru en Unug berichten, die ten dele door den koning zelf schijnen te zijn volvoerd; er is daar tevens sprake van reizen des konings van de ene stad naar de andere (z. E. SOLLBERGER, JCS VII 48; X 18 vv.). Verder kan ik nog slechts herinneren aan de ten dele slecht bewaard gebleven tekst UMBS V 76, die zich nauwelijks met enige zekerheid laat dateren, doch niet jonger kan zijn dan de Oudbabylonische tijd; in VII 3 vv. (z. TH. JACOBSEN apud H. FRANKFORT, *Kingship and the Gods*, 245 v.) begeeft de koning zich naar het E'anna te Unug, waar hij bij de zetel van [Inanna?], Ninmenna en Ningidri (?) resp. de scepter uit lapis-lazuli in de hand, de gouden kap op het hoofd gedrukt krijgt en een naamsverandering ondergaat: zijn 'naam kleinheid' (is hier aan een legitiem koning of aan een usurpator (dan incidenteel geval?) te denken?) wordt veranderd

in zijn 'naam b u r - g i ₄' (z. TH. JACOBSEN, *ibid.*; ZANF XVIII 135¹⁰⁰; CAD B 329; AHw. 139 b|purgû), welke blijkbaar met een soort offer (, dat de koning brengt?) te verbinden is.

Wil men vervolgens een poging wagen, om te trachten de cultische functie der verschillende 'koningshymnen' der Isintijd te bepalen, zo zou men wellicht, zij het met grote terughoudendheid, de hypothese kunnen opstellen, dat de hymnen, die goddelijke lotsbeschikkingen voor den koning bevatten (z. SKIZ 59⁵⁸; 59 (vgl. 61); UET VI¹ 96 = 97; TCL XV 22 rev. 6 vv.; vgl. noch met betrekking tot koningen der IIIe dynastie van Ur: Urnammu: ZANF XIX 107, 37-51; Šulgi: SRT 15 rev.; TCL XV 13 IV 46 vv.), aan het begin van de regering van den betreffenden heerser te plaatsen zijn, althans voor zover ze over de verlening der koninklijke insignia (kap; scepter; troon, z. A. FALKENSTEIN, ArOr XVII¹ 220 v.) spreken (vgl. SKIZ 14, 43-45; 237, 43-44; vgl. behalve CT XLII 4 II 10 vv. buiten onze 'koningshymnen' nog voor de verlening van regalia als goddelijke weldaad: ZANF XVI 70, 87-89; SLTNi 78 rev. I 1-2; 80, 41-42; BE XXXI 4 II 7 (?) (Šulgi); SGL I 16, 92 vv.; 'neutraal' daarentegen in het Hammurapiliid ZANF XX 51, 17) en, in het algemeen, wanneer de lotsbeschikkingen 'onveranderlijk' genoemd worden (z. SKIZ 16 III 6; 38 V 1-3; 267, 37-38; ZANF XV 110, 8 (vgl. 106, 16-17); 122, 50-53; UET VI¹ 96 rev. 14) en dus, anders dan blijkbaar de goddelijke lotsbeschikking voor den koning bij het nieuwjaarsfeest (vgl. J. VAN DIJK, BiOr XI 86 v. (: TLB II 2, 46 vv.); JCS XIX 21, 14) niet herhaald zullen zijn geworden (dit laatste zal evenmin het geval zijn bij die lotsbepalingen, van welke het heet, dat ze 'van (vóór) de geboorte af' (š à - t a) gegeven zijn (z. SKIZ 211, 51 (!?); Urnammu: ZANF XIX 119, 48-49; Šulgi: STVC 52 I 8), of die, welke Enlil voor Urnammu beschikte, toen deze het Ekur te Nibru gerestaureerd had (ZANF XIX 107, 107, 37-51)). Indien dit vermoeden juist is — een moeilijkheid is gelegen in het feit, dat in de betreffende lotsbeschikkingen éénmaal tevens van sociale maatregelen des konings sprake is (SKIZ 14 I 38), waarvan wij niet weten, wanneer Lipiteštar ze uitgevaardigd heeft (vgl. ook D. O. EDZARD, ZZB 95 vv.) (vgl. ook beneden) — mag men wellicht vermoeden, dat de koning aan het begin zijner regering de verschillende belangrijke heiligdommen (Unug; Nibru; Isin) bezocht, ten einde de goddelijke lotsbeschikkingen in ontvangst te nemen.

De hymne over de godin Inanna, RSO XXXII 16 vv. (SRT 36, 1-44), die weldaden van Enlil en Ninlil voor de godin vermeldt, is wellicht met een door Išmēdagān gevierd nieuwjaarsfeest (het eerste?) te verbinden, daar wij o.a. vernemen, hoe de genoemde godheden den koning aan Inanna als gemaal geschonken hebben (18, 35-36).

Nog moeilijker te plaatsen zijn de lofhymnen, welke tot den koning gericht zijn (4) en die, in welke deze zijn eigen lof bezingt (5). In de bovenvertaalde hymne tot Iddindagān bericht 1-4, hoe An de kap aan den koning heeft geschonken, hem geïntonizeerd (vgl. de wensen voor Samsuilūna in ArOr XVII¹ 215, 9-11) en hulp tegen zijn vijanden heeft verleend. Dit alles zou wellicht (betrekkelijk) aan het begin van de regering van Iddindagān geplaatst kunnen worden, eventueel nadat hij bij de troonwisseling opgestane vijanden had overwonnen. De mededeling van 71-74 betreffende de designatie van Iddindagān door zijn vader Šū'ilīšu en de verdere vermelding van een na een goddelijke uitspraak succesvol militair optreden van den koning zou daarbij wel passen, daar de kwestie van de designatie op een later tijdstip m.i. minder actueel zou lijken; de ordeningsacties in 24-31 mogelijk ook. Analoog zou men te werk kunnen gaan met de hymnen SKIZ 23 vv. (TCL XVI 87 m. dupl., Lipiteštar), waar in 48-50 van de verlening van de kap (!?) door Enki en de intronisering door Ninisinna en in 51-56 van de designatie des konings door zijn vader Išmēdagān en van een, na een goddelijke uitspraak succesvolle, militaire actie des konings sprake is en ZANF XVII 78 vv. (OECT I 10-12; Enlilbāni), die in 151-167 (vgl. 14) o.a. over de verlenging van de scepter door Utu en het 'aanraken' van de aarde te Isin, de rijkshoofdstad (altijd een der ceremoniën bij de koningsinvestituur?) op instigatie van de godin Ninisinna spreekt.

In de hymne SKIZ 29 vv. (TCL XVI 48 m. dupl.; Lipiteštar) bericht de koning, hoe de goden An en Enlil hem kap en scepter verleend hebben (23-26) en in SKIZ 40 vv. (TCL XV 9 m. dupl.; Išmēdagān) horen wij wederom, hoe Ninlil, Enki, Su'en en Nusku den koning de regalia geschonken hebben (42 vv.), zodat wellicht ook bij deze liederen de mogelijkheid bestaat, ze aan de aanvang van de regering van den betreffenden heerser te plaatsen.

Nog niet te beantwoorden schijnt mij evenwel de vraag, of de koningen Išmēdagān, Lipiteštar en Enlilbāni de in de groepen 2, 4 en 5 van onze hymnen vermelde sociale maatregelen (seisachthieën) (z. D. O. EDZARD, ZZB 80 vv.; F. R. KRAUS, SD V 194 vv.; AS XVI 225 vv.; J. FINKELSTEIN, *ibidem* 233 vv.) aan het begin van hun regering uitgevaardigd hebben, zoals wij dat eerst van Hammurapi en zijn opvolgers (1. resp. 2. regeringsjaar; z. D. O. EDZARD, o.c. 181; F. R. KRAUS, *ibidem* 229 v.) weten (vgl. de hymne SKIZ 38 v. (UMBS V 74; Būrsîn (?)), waar een lotsbeschikking voor den koning door Enlil (I 11 vv.; in IV 16-19 o.a. vermelding van de scepter) gevolgd wordt door een koninklijke seisachthie). Hetzelfde probleem geldt met betrekking tot het herstel van de tempel Ekur in Nibru door Išmēdagān (SKIZ 47 vv., 141 vv.; 54 v., 279 vv.). Tenslotte zij erop

gewezen, dat hoe men ook de liederen der groepen 4 en 5 in de regeringsperiode des konings plaatst, het voor ons voorlopig nog onmogelijk blijft, ons een voorstelling te vormen van de cultische situatie, in welke de koning (door een priester?) toegesproken wordt, resp. zelf spreekt. Dat ook de hymnen van 4 en 5 blijkens de vele cultische wendingen, welke ze bevatten, op de een of andere wijze met de cultus verband houden, waardoor de in SKIZ 5 voorgestelde verdeling in de groepen A en B minder waarschijnlijk wordt, is een inzicht, dat ik aan W. VON SODEN te danken heb.

Met betrekking tot de cultische plaatsing van de liederen der groepen 1 en 3 waag ik zelfs geen hypothese te lanceren, daar de verschillende situaties, waarin de koning voorbede nodig had (1) zich nauwelijks nader laten bepalen (veelal in oorlogstoestand, naar het schijnt) en bv. het nieuwjaarsfeest (3) telkens gevierd werd.

Zoals de lezer ziet, lijkt het tot op heden niet mogelijk, een der belangrijkste vragen bij de interpretatie van de 'koningshymnen' der Isintijd, die naar de „Sitz im Leben" der betreffende teksten, ook maar met enige zekerheid te beantwoorden. Desalniettemin hoop ik, dat de bovenstaande korte opmerkingen over dit probleem althans in zoverre enig nut mogen hebben, als ze behalve een aanvulling op SKIZ een kleine bijdrage vormen tot verdere bewustwording van de grenzen van ons (huidige) weten.

Baarn, 12 april 1966.

W. H. PH. RÖMER

ZEGELCYLINDERS UIT THEBE (IN BOEÖTIË)

Thebe, de hoofdstad van Boeötië, is volgens de legende gesticht door de phoenicische prins Kadmos, toen hij de speurtocht naar zijn door Zeus geschaakte zuster Europa moest opgeven. De ruïnes van zijn paleis, het Kadmeion genoemd, bevinden zich onder het centrum van de huidige stad en zijn daarom archaeologisch gezien vrijwel onontgonnen gebied. Wel hebben kleine onderzoeken tussen 1906 en 1921 het bestaan van een paleis uit de 14e eeuw v. Chr. kunnen aantonen, waarbij men in de ruïnes uit deze tijd o.a. fragmenten van wandschilderingen, met schrifttekens (een vorm van het Lineair B) beschreven amphoren en zegelstenen aantrof.

In 1963 stootte men bij graafwerkzaamheden opnieuw op oude muren, en onmiddellijk werd besloten deze, gezien de dichte bebouwing zeldzame gelegenheid, aan te grijpen voor hernieuwd oudheidkundig onderzoek. Onder zeer moeilijke omstandigheden — de omringende huizen moesten intensief gestut worden om instorten te voorkomen (fig. 152) — slaagden de opgravers — Dr. N. PLATON en Mevrouw E. STASSINOPOULOU-TOU-

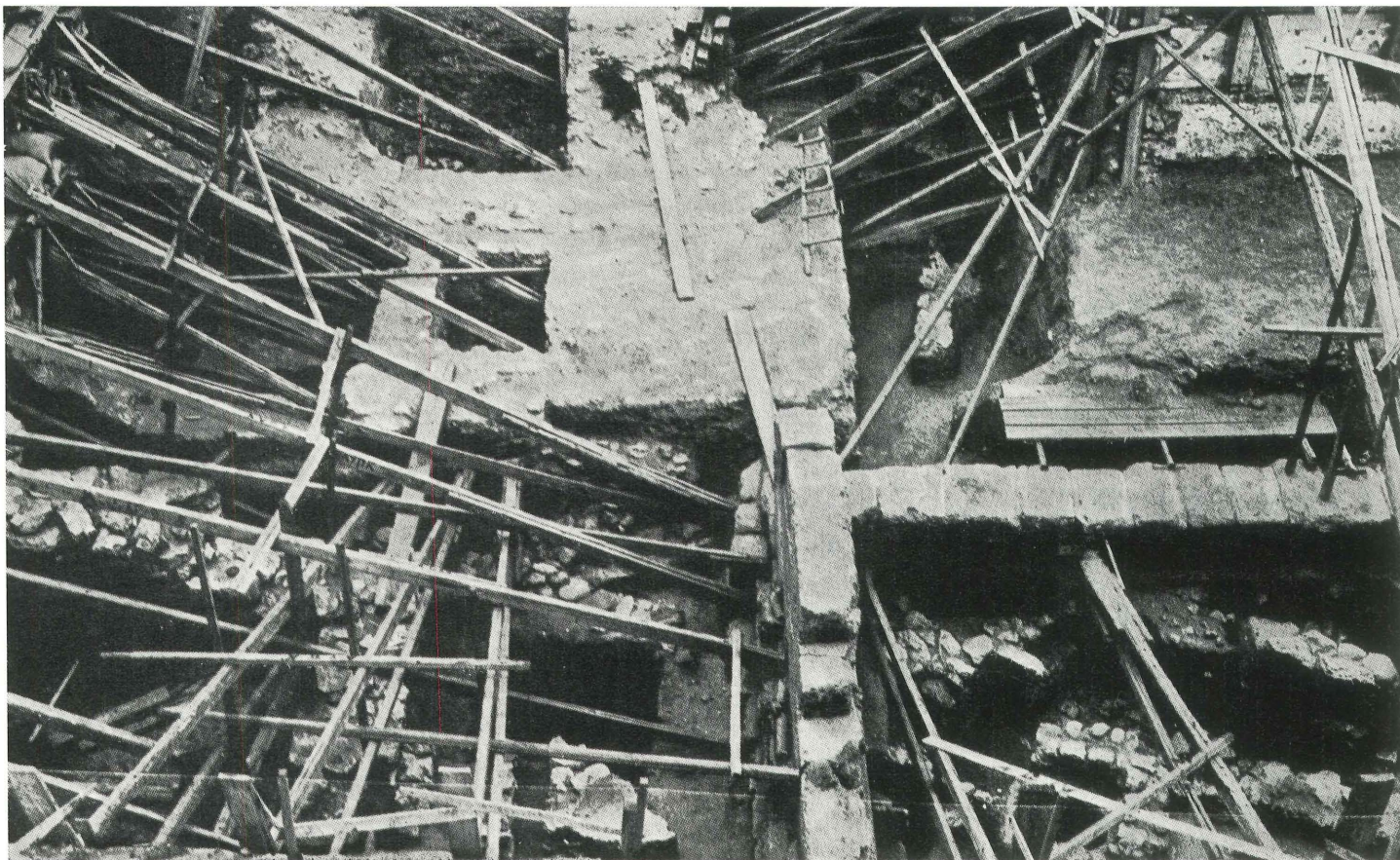

Fig. 152. De vindplaats van de schat uit het Kadmeion. Vertrekken en muurresten van een gedeelte van het 13e eeuwse paleis, schuilgaande achter de balken, die de omliggende moderne gebouwen moeten stutten.

Illustrated London News 28-11-1964

LOUPA — erin een aantal vertrekken en muren bloot te leggen. In een hoek-kamer van dit complex werd op 13 september 1963 een uitermate belangrijke vondst gedaan: onder de brandlaag gevormd door een omgevallen tichelmuur, en blijkbaar hier bij de instorting van het gebouw vanaf de bovenverdieping terechtgekomen, vond men een schat aan zegels, juwelen, sieraden en kettingen. De oorspronkelijk blijkbaar in houten dozen bewaarde voorwerpen werden in twee afzonderlijke groepen gevonden. De eerste omvatte in hoofdzaak 38 zegels en 10 lapis-lazuli cylinders; de tweede gouden hangers, ornamenten en kettingen bestaande uit kralen van lapis-lazuli, agaat en goud (fig. 153). In dit vertrek, hoewel niet in onmiddellijke stra-

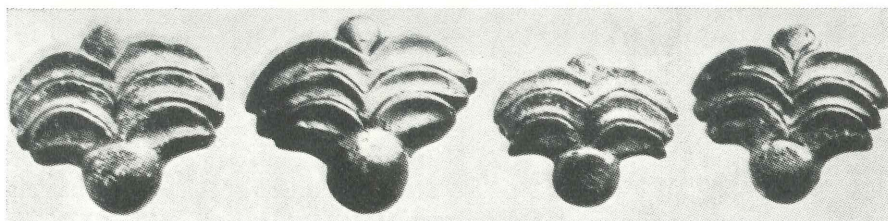

Fig. 153. Viertel hangers van lazuursteen van een vorm, welke doet denken aan een gestyleerde palmboom. Behorend tot de schat uit het Kadmeion.

Illustrated London News 28-11-1964

tigrafische relatie met de schat, werd vaatwerk ontdekt, dat te rekenen is tot de periode Laat-Helladisch III B, welke ongeveer de jaren tussen 1320 en 1270 v. Chr. bestrijkt.

De 38 zegels vormen een rijk gevarieerde collectie. Men kan ze ruwweg verdelen in vier groepen; vroeg-mesopotamische en syrische exemplaren daterend uit de periode van ca. 2500-1700 v. Chr.; Kassitische exemplaren; rolzegels in de zogenaamde Mitanni-stijl en Aegaeische zegels.

1) De *oudste groep* omvat acht exemplaren. Het oudste stuk is waarschijnlijk van Syrische origine, en van vrij primitieve uitvoering. Voorts omvat deze groep drie zegels uit de Akkad-tijd, d.w.z. uit ca. 2300 v. Chr., allen van lapis-lazuli; de ingegraveerde scènes zijn ten dele uitgewist. Een drietal Oud-Babylonische exemplaren vertoont duidelijk tekenen van latere bewerking. De meest afgesleten stukken werden gladgemaakt, andere werden, indien dat mogelijk was, geretoucheerd, door bepaalde lijnen te accentueren. Soms veranderde men iets (b.v. de kleding van een der figuren), soms ook voegde men iets toe (in één oud-bab. zegel zijn alle staande personen voorzien van vleugels! (Fig. 154). Tot deze oudste groep behoort verder een zegel in Mitanni-stijl, dat nog zijn oorspronkelijke inscriptie uit het begin van het 2e mill. v. Chr. draagt, waarin een tot dusver onbekende plaatsnaam (*Iaraguh*) en godheid (*It|da-ra-ab*) worden genoemd.

Fig. 154. Vroeg-oudbabylonisch zegel met zogenaamde introductie-scene. Secundair zijn de figuren voorzien van vleugels en andere 'vulelementen' aangebracht.

naar: *Kadmos III, fig. 8*

Het is mogelijk dat dit kleine exemplaar onveranderd bleef, omdat het als siervoorwerp — b.v. als onderdeel van een ketting — werd gebruikt. Op dit gebruik kan ook het feit wijzen dat enkele exemplaren in een gouden frame waren gevat.

2) De *Kassietische* groep bestaat uit 11 exemplaren, alle voorzien van de voor deze periode typische, soms vrij uitvoerige (13 regels!) inscripties. Helaas zijn deze niet in alle gevallen leesbaar. Voor zover ontcijferd bevatten ze de reeds bekende vrome wensen en zegenformules: b.v. „Op het woord

Fig. 155. Afdruk van lapis-lazuli zegelcylinder uit de kassietische periode met als inscriptie de zegenwens: „Moge de gebruiker ervan op het woord van Marduk gelukkig zijn (?)”.

Illustrated London News 28-11-1964

van Marduk moge de gebruiker ervan gelukkig zijn / bestand hebben(?)” (*ina amat ^dMarduk šakinšu libur*, Fig. 155). Zeer belangrijk uit historisch oogpunt is de inscriptie op het kassietische zegel afgebeeld in fig. 156, welke

Fig. 156. Het zegel van Kidin-Marduk, rijksgrote van koning Burnaburiaš (II).

Illustrated London News 28-11-1964

luit: „Kidin-Marduk, de zoon van Ša-ilima-damqa, de rijksgrote van Burra-buriaš, de koning der wereld” (*Kidin-^dMarduk dum u Ša-ilima-damqa l ú . s a g Bur-ra-bu-ri-a[š] l u g a l k i . š à r . r a*). Deze inscriptie vermeldt de naam van Koning Burnaburiaš (II; blijkens de bijgevoegde titulatuur) de twintigste vorst uit de zogenaamde Kassietische dynastie, die omstreeks het midden van de 14e eeuw v. Chr. in Babylonië regeerde. Dit zegel geeft zo een *terminus post quem* voor de datering van de vondst.

3) De 8 zegels in *Mitanni-stijl* (Mitanni was de naam van het Hurritische rijk, dat zijn centrum vond in Noord-Mesopotamië en zijn bloeitijd doormaakte tussen de 15e en 13e eeuw v. Chr.) bevatten oude (zie onder 1) en jongere exemplaren, waarbij soms de grens met de Syrische stijl moeilijk nauwkeurig is te trekken. Diverse exemplaren vertonen verwantschap met zegelafdrukken, te Nuzi aan het licht gekomen. Een fraai voorbeeld van deze stijl is fig. 157, een lapis-lazuli exemplaar, met als centrale figuur een tronende figuur, die overeenkomst vertoont met een (goden)figuur op een stele uit Ugarit. De zegels van deze groep zijn — evenmin als de Kassietische exemplaren — later bewerkt of afgeschraapt.

4) Tot de *Aegaeische* groep behoren 8 exemplaren. Het zijn vooral stempelzegels en de voorstellingen erop hebben hup parallellen in Ugarit, Cyprus en de Myceense wereld. Ook zijn er laat Minoische elementen in te onderken-

Fig. 157. Zegelafrolling in Mitanni-stijl met gevleugelde (zonne)schijf, genii, sphinx en gezeten godheid.
Illustrated London News 28-11-1964

nen, waarbij Miss PORADA de mogelijkheid van eigen, locale stijlontwikkelingen en inheemse Thebaanse producten niet wil uitsluiten. Twee mooie exemplaren (Fig. 158) tonen een paar fraai gestyleerde paarden en de bekende voorstelling van de acrobaat op de stier. Voorts is er één met een afbeelding van een griffioen.

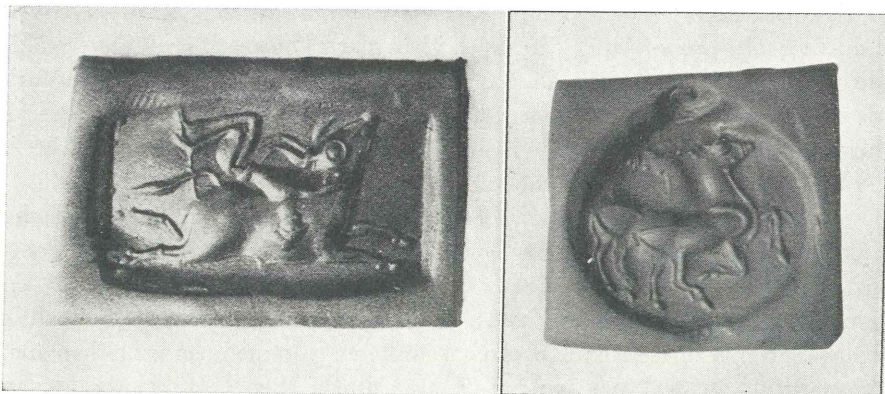

Fig. 158. Afdrukken van een tweetal aegaeische stempelzegels in laat-minoische en myceense stijl. Links: een acrobaat op een stier; rechts: een tweetal paarden.
Illustrated London News 28-11-1964

Voorts waren er nog één Hethietisch en twee fragmentarische zegels.

Deze verrassende vondst roept verscheidene vragen op, die voorlopig nog wel niet alle beantwoord zullen kunnen worden. Wat de *chronologische* kant van de zaak betreft: de archaeologische samenhang wijst op een datum

in het begin van de 13e eeuw, tegen het einde van het Laat-Helladisch III B, zowel vanwege de aardewerkvondsten, als omdat er aanduidingen zijn dat het Kadmeion (B) toen door brand aan zijn einde kwam. Niets in de vondst van de zegels verzet zich daartegen, daar de meeste uit de 14e eeuw v. Chr. of uit ouder tijd stammen. De kassietische zegels behoren tot het latere type van deze groep (einde 14e eeuw v. Chr.), dat voorkeur vertoont voor dieren en landschappelijke elementen. Slechts enkele Aegaeische zegels dateren misschien uit het begin van de 13e eeuw. Een exemplaar, dat Cypriotische invloed vertoont, komt b.v. zeer sterk overeen met een zegelafrolling aangetroffen op een middelassyrisch spijkerschrifttablet uit *Tell Fekherije* in Noord-Mesopotamië, een tablet dat uit de 13e eeuw v. Chr. dateert. Maar er schijnt geen argument te zijn dat zich verzet tegen een *terminus ante quem* van 1270 v. Chr.

De *stylistische* en *kunsthistorische* vragen gelden vooral de zegels uit groep 3 en 4. Een moeilijk probleem is in hoeverre men van rechtstreeks beïnvloeding door buitenlandse stijlen kan spreken. De verschillende elementen (Syrisch, Mitanni, Cypriotisch, Myceens en Laat-Minoisch) zijn voor de specialist duidelijk te onderkennen, maar hoe de artistieke ontwikkelingen, historisch en geografisch zijn verlopen is nog een voorwerp van voortgaande studie. Men kan wel aannemen dat b.v. Ugarit en Cyprus in de internationale uitwisseling van motieven en technieken een rol hebben gespeeld. Een probleem is dat men moeilijk kan uitmaken of bepaalde stukken lokaal, thebaans fabricaat zijn — hetzij naar eigen ontwerp, hetzij als imitatie van bestaande stukken — of import, terwijl men in het laatste geval kennelijk rekening moet houden met de mogelijkheid van retoucheren.

De aanwezigheid van de zegels in dit paleis verklaren levert minder moeilijkheden op, al zijn er verschillende oplossingen die in aanmerking komen. Miss PORADA wijst er op, dat men min of meer *drie groepen* kan onderscheiden, t.a.v. mogelijke herkomst: a) een groep in locale of myceense stijl; b) een gesloten groep kassietische zegels, en c) een gemengde groep voor-aziatische rolzegels, ten dele afgeschraapt, ten dele geretoucheerd, ten dele onaangetast gelaten. De eerste groep kan eigen productie der thebaanse ateliers zijn, of resultaat van interne aegaeische handel. De tweede groep kan men interpreteren als bewijs van handelsrelaties met Mesopotamië. Ook uit andere bronnen — o.a. de El Amarna-brieven — is bekend dat in de kassietische periode de internationale handel floreerde. Het feit dat behalve de gegraveerde rolzegels ook een tiental onbeschreven cylinders van lapis-lazuli werden aangetroffen, kan men op deze wijze goed verklaren, daar naast goud deze kostbare steensoort — en de exemplaren uit Thebe zijn van hoogwaardig lapis-lazuli — zeer in trek was bij handelaars.

Het zegel van Kidin-Marduk wijst, blijkens de titulatuur van deze dignitaris, op relaties met het kassietische hof. Men kan daarom niet bij voorbaat de mogelijkheid uitsluiten dat deze kassietische groep in Thebe is beland in de vorm van een vorstelijk geschenk, dat het sluiten van vorsten-huwelijken en allianties in deze tijden pleegde te vergezellen. Ook hiervoor levert de correspondentie van El Amarna duidelijke aanwijzingen. De gemengde groep kan eveneens handelsobject zijn geweest. Misschien was de eigenlijke reden, waarom men in Thebe voor deze kunstvoorwerpen belangstelling had, de wens de koninklijke ateliers en kunstenaars te voorzien van een keur van internationale producten, welke als model konden dienen voor eigen ontwerpen en b.v. door retoucheringen konden leiden tot het ontwikkelen van nieuwe typen. Dan kunnen de zegels op bestelling zijn geleverd, en de grote variatie — chronologisch en stylistisch — was in dat geval misschien opzettelijk. Misschien ook dienden de stukken enkel als kostbaar kleinood of als siervoorwerp in het bezit van een der vorstelijke personen uit Thebe. Met zekerheid valt er uiteraard in dit stadium weinig te zeggen, zoals ook de belangrijke vraag naar de tussenschakels in deze handel (Phoenicië/Syrië, Cyprus, Klein-Azië?) nog open moet blijven. De vondst is zeker een stimulans dergelijke problemen aan een onderzoek te onderwerpen.

Deze ontdekking legt in elk geval getuigenis af van levendige internationale contacten, waarvan men het bestaan eigenlijk wel had kunnen vermoeden. De verbazing over deze vondst — zo merkte Miss PORADA in haar voordracht op de *Rencontre Assyriologique* van 1965 op — moet eigenlijk plaats maken voor verbazing over het feit dat men dergelijke vondsten niet veel vaker heeft gedaan. Het enige precedent is in feite de zogenaamde „Schat van Tôd”, een uit de achttiende eeuw v. Chr. stammend Egyptisch depôt, waarin zich ruim twintig zegelcilinders bevonden, daterend uit de 23e-19e eeuw v. Chr., afkomstig uit Mesopotamië, Syrië en Anatolië.

K. R. VEENHOF

- N. PLATON - E. STASSINOPOULOU-TOULOUPA, *Oriental seals from the Palace of Cadmus*. III. London News no. 6539 van 28-11-1964, p. 859 v.
- T. G. ALEXANDRATOS-WYBENGA, *De schat van het paleis van Kadmos*, *Hermeneus*, 36 (1965) nr. 7, p. 165-172. Vgl. *ibidem* p. 218 J. H. CROUWEL en *ibidem* p. 235 W. F. LEEMANS.
- E. TOULOUPA, *Bericht über die neuen Ausgrabungen in Theben*, *Kadmos*, Zeitschr. für Vor- und Frühgriechische Epigrafik III, 1964, p. 25-27.
- A. FALKENSTEIN, *Kadmos III*, p. 108-109, *Zu den Siegelzylindern aus Theben*. *Ibidem* p. 182, W. G. LAMBERT (aanvullingen op lezing van de inscripties op de zegels).
- E. PORADA, Short Note. *American Journal of Archaeology* 69, 1965, p. 173 (o.a. correcties op artikel in III. London News 28-11-1965).
- E. PORADA en J. NOUGAYROL, Voordracht op de 14e *Rencontre Assyriologique Internationale* te Straatsburg, juli 1965, handelend over de zegels en hun inscripties (de uitgave van de zegels is aan hen beiden toevertrouwd).

BOEKENNIEUWS

Klein-Azië: de Hethieten

Het archaeologisch onderzoek in Turkije heeft met name na de tweede wereldoorlog een grote vlucht genomen. Tal van expedities, van allerlei nationaliteit, verrichten ieder jaar hun onderzoekingen op een groot aantal vindplaatsen. Dankzij het zeer uitvoerige overzicht, van de hand van mevrouw HANDAN ALKIM, dat thans geregeld in ons *Jaarbericht* verschijnt (over 1962 in no. 16 en over 1963 in no. 18) kan men zich een indruk vormen van de belangrijke resultaten welke daar geboekt worden. Deze onderzoekingen zijn er de reden van dat de kennis van de geschiedenis en cultuur van het oude Klein-Azië steeds omvangrijker en de noodzaak tot het herzien van vroegere opvattingen steeds dringender wordt.

Aandacht voor de Hethieten werd reeds in de eerste Jaarberichten van ons Genootschap gevraagd, in de uitvoerige overzichten over de hethietische beschavingsgeschiedenis en archaeologie, van de hand van A. A. KAMP-MAN. Velen zullen — in veel later tijd — hun kennis geput hebben uit het Pelican-Book (A 259), *The Hittites* van O. R. GURNEY (London 1952, 3e druk 1961), dat een zeer overzichtelijk totaalbeeld geeft, voorzien van illustraties en uitvoerige bibliographische notities. Daarnaast kunnen genoemd worden het uit het duits vertaalde boek van M. RIEMSCHEIDER, *De Wereld der Hethieten*, zeer rijk aan afbeeldingen en het eveneens in het nederlands vertaalde, populaire, maar toch goed gedocumenteerde *Smal Ravijn en Zwarte Berg* (Van Ditmar, 1955) van de hand van C. W. CERAM.

De ontdekkingen der laatste jaren hebben, zowel op zuiver archaeologisch gebied, als door de ontcijfering der vele in het oude Boghazköy gevonden hethietische teksten, onze kennis van de Hethieten aanmerkelijk vergroot. En dat geldt evenzeer voor de archaeologie van het oude Klein-Azië in vóór- en na-hethietische tijden. Een totaalbeeld van de vroegste perioden bood S. LLOYD in 1956 in zijn *Early Anatolia* (Pelican-Book A 354). Een aantal belangrijke opgravingen heeft sindsdien nieuw licht geworpen op de vroegste geschiedenis van Klein-Azië, terwijl ook wat betreft de periode van de eerste helft van het 1e mill. v. Chr., de kennis van *Urartu* — een staat welke zijn centrum vond in het gebied rond het Van-meer in Oost-Turkije, en die met name van de 9e-7e eeuw v. Chr. een geduchte concurrent was van het nieuw-assyrische rijk — en de *Phrygiërs* vergroot is. Deze ontwikkelingen zijn een gereede aanleiding om in dit overzicht de aandacht te vestigen op nieuwere publicaties, die ook voor niet-specialisten interessant kunnen zijn.

Een belangrijk jaartal in de geschiedenis van de bestudering van Klein-Azië is 1957. Toen publiceerde A. GOETZE zijn boek *Kleinasië* (Hand-

buch der Altertumswissenschaft, Kulturgeschichte des Alten Orients III, 1. München, Beck, XVI + 228 pag., f 30.—). Dit met grote kennis van zaken geschreven, even overzichtelijke als compacte werk, is een meesterlijke samenvatting van de kennis der kultuurgeschiedenis van Klein-Azië in de vóór-griekse tijd, en zal nog lang het uitgangspunt blijven voor nieuw onderzoek. Daarnaast zijn nog twee fundamentele studies te noemen, die hun waarde niet spoedig zullen verliezen: R. NAUMANN, *Architektur Kleinasiens* (1955), en K. BITTEL, *Grundzüge der Vor- und Frühgeschichte Kleinasiens* (1950²). De nieuwere publicaties sluiten hierbij meestal bewust aan en vragen aandacht voor nieuwe feiten en nieuwe inzichten.

Voor de kennis van de prehistorie van Anatolië kan men terecht in het door JAMES MELLAART geschreven gedeelte van de Cambridge Ancient History. In twee afleveringen behandelt hij de periode van het Neolithicum tot ca. 1750 v. Chr. (*Anatolia before c. 4000 BC., c. 4000-2300 B.C., en c. 2300-1750 B.C.*). De neolithische periode, vóór 5000 v. Chr., beschrijft hij uitvoerig in zijn zo juist verschenen boek *Earliest Civilizations of the Near East* (Library of Early Civilizations, London, Thames and Hudson, 1965, 145 pag., 108 afb., geb. f 16.—, paperback f 8.—). In het aan Anatolië gewijde gedeelte (p. 77-118) geeft hij een helder en fraai geïllustreerd overzicht van de neolithische culturen, zoals deze met name door zijn eigen opgravingen te Çatal Hüyük en Haçılar aan het licht zijn gekomen, en die dit gebied hebben doen kennen als een der meest ontwikkelde culturele centra uit deze periode. Voor de periode na 3000 v. Chr. valt te wijzen op de bijdrage van SETON LLOYD in het monumentale werk *The Dawn of Civilization* (Thames and Hudson 1962); in part VI „Melting Pot of Peoples” (p. 161-195) geeft hij aan de hand van talrijke illustraties een overzicht van de „The early settlement of Anatolia” in de periode tussen 3000 en ca. 500 v. Chr.

De aan het hethietische rijk juist voorafgaande periode van de assyrische handelsnederzettingen ($\pm$ 19e eeuw v. Chr.) wordt behalve in het meer specialistische boek van P. GARELLI, *Les Assyriens en Cappadoce* (Parijs 1963, 420 pag.), op overzichtelijke wijze beschreven in *Anatolia in the Old Assyrian Period* van HILDEGARD LEWY, een onderdeel van de herziene uitgave van de Cambridge Ancient History (Cambridge, 1965, 27 pag.).

De geschiedenis en cultuur der *Hethieten* komen aan de orde in een aantal belangrijke, nieuwe uitgaven, die het mogelijk maken zich een geheel up to date beeld te vormen van de huidige stand van onze kennis. Na het bovengenoemde standaardwerk van GOETZE (nog aangevuld in bijdrage „Hittite and Anatolian Studies”, verschenen in het Festschrift ALBRIGHT, 1960) behandelde H. OTTEN dit onderwerp in SCHMÖKEL's *Kulturgeschichte des*

Alten Orient (Kröner Taschenausgabe Band 298, Stuttgart 1961, f 19.—) „Zweiter Abschnitt: Das Hethiterreich” (p. 313-447). Aansluitend bij het handboek van A. GOETZE wil hij in zijn bijdrage het accent leggen op „charakteristische Zeugnisse und Entwicklungslinien”, waarbij de vondsten en wetenschappelijke resultaten der laatste jaren speciale aandacht ontvangen. Hij bespreekt vrijwel alle belangrijke aspecten van de hethietische beschaving als: geschiedenis, koningschap, staat en gemeenschap, krijgswezen, recht, economie, schrift, wetenschap, literatuur, godsdienst en kunst. Ook dit overzicht is niet meer het meest recente, zij het nog steeds het uitvoerigste en lezenswaardigste. Eind 1964 verscheen opnieuw een belangrijke publicatie, die de allerlaatste stand van kennis en problematiek schetst: GEROLD WALSER (uitgever): *Neuere Hethiterforschung* (Historia Einzelschriften, Heft 7, Wiesbaden, Franz Steiner, 1964, 144 pag., VI pl., f 26.—). In deze verzamelbundel behandelen zeven van de bekendste hethietologen elk één aspect van de hethietologie, opnieuw bewust aansluitend bij de werken van GOETZE en OTTEN. We sommen in het vervolg deze bijdragen op, waarbij telkens op andere recente literatuur over een bepaald aspect kan worden gewezen.

WALSER zelf handelt in zijn inleidende hoofdstuk over *Alte Geschichte und Hethiterforschung*, en stipt daar de belangrijkste vragen op dit gebied aan. Nieuw licht is gedurende de laatste jaren met name geworpen op het begin en het einde van de Hethietische historie. Nadere informatie vindt men in twee opstellen van H. OTTEN. Ten eerste in zijn „Der Weg des hethitischen Staates zum Grossreich” (*Saeculum* 15, 1964, p. 115-124) en vervolgens zijn „Neue Quellen zum Ausklang des Hethitischen Grossreich” (*Mitt. d. Deutschen Orientgesellschaft* 94, 1963, 1v.) opstellen die resp. de opkomst van het hethietische rijk in een wereld van rivaliserende stadsstaten — bekend uit de oud-assyrische periode — en de ondergang van het rijk omstreeks 1200 (onder de druk der zogenaamde zeevolkeren, wier optreden in deze tijd ook uit de teksten van Ugarit bekend is) analyseren. De uitvoerigste behandeling dier Hethietische geschiedenis vindt men in de nieuwe *Cambridge Ancient History*, van de hand van O. R. GURNEY, *Anatolia c. 1750-1600 B.C.* en *Anatolia c. 1600-1380 B.C.* en A. GOETZE, *The struggle for the domination of Syria (1400-1300 B.C.)*; *Anatolia from Shuppiluliumash to the Egyptian War of Muwatallish*; *The Hittites and Syria (1300-1200 B.C.)*.

H. OTTEN behandelt in deze bundel *Schrift, Sprache und Literatur der Hethiter* (p. 11-23). In dit verband valt voorts te wijzen op een studie van H. G. GÜTERBOCK, „A view of Hittite Literature”, *Journ. Am. Or. Soc.* 84, 1964, 107-114, die een algemene karakterisering van de Hethietische litera-

tuur geeft. Vertaalde teksten, voor niet specialisten toegankelijk, zijn nog steeds vrij zeldzaam. De grootste selectie vindt men in PRITCHARD's *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament*, vertaald door A. GOETZE. Deze selectie omvat: mythen, epen, legenden, wetten, staatsverdragen, instructies, historische teksten, rituelen, bezweringen, gebeden, en omina. Een belangrijke groep mythologische teksten vindt men in vertaling in de bundel *Mythologies of the Ancient World* (Anchor Book, editor S. N. KRAMER), op pag. 150 v., van de hand van H. G. GÜTERBOCK. Over de boeiende geschiedenis van de ontcijfering van het hethietische hiërogllyphenschrift zijn onze lezers geïnformeerd door het desbetreffende artikel van PH. H. J. HOUWINK TEN CATE in Phoenix IX, 1, p. 11-20. Ten aanzien van het in spijkerschrift geschreven Hethietisch vestigt OTTEN er de aandacht op dat van enkele, o.a. historische en wets-teksten, is vastgesteld dat ze geschreven zijn in een *duktus*, die stamt uit de tijd van het oude hethietische rijk (17e/16e eeuw v. Chr.) en nauwe verwantschap vertoont met het schrifttype, in Noord-Syrië (o.a. te Alalah) in zwang.

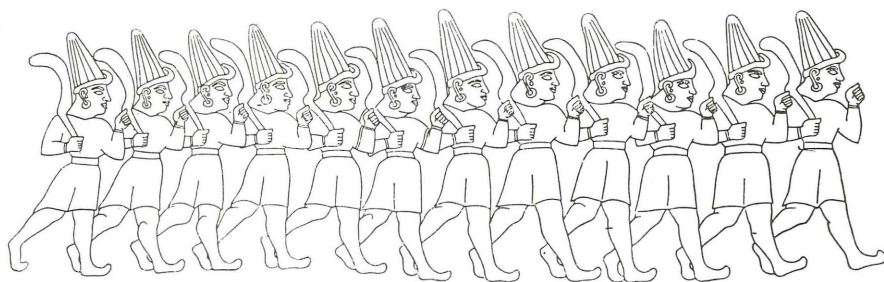

Fig. 159. Processie van de „twaalfgodheid”. Relief uit de nevenkamer van het rotsheilgdom Yazılıkaya, 2 km ten noordwesten van Hattuša (13e eeuw v. Chr.).

A. GOETZE schenkt aandacht aan *State and Society of the Hittites* (p. 23-33). In dit kader vallen voorts te noemen een studie van O. R. GURNEY over „Hittite Kingship” in HOOKE's *Myth, Ritual and Kingship*, en A. GOETZE's „Warfare in Asia Minor”, gepubliceerd in Iraq, vol. 25, 1963, p. 124 v.

E. VON SCHULER behandelt „*Staatsverträge und Dokumente hethitischen Rechts*”. De staatsverdragen, waarvan nieuwe bewerkingen o.a. door VON SCHULER en (van rechtshistorisch standpunt) door V. KOROŠEC in het vooruitzicht zijn gesteld, zijn een typisch produkt van de hethietische politiek en hebben gedurende de laatste jaren een nieuwe stimulans gegeven aan het O.T.-isch onderzoek, sinds de studie van G. MENDENHALL, *Law and*

Covenant in Israel and the Ancient Near East. VON SCHULER vraagt vooral aandacht voor de verschillende vormen, waarin de verdragen gegoten kunnen worden, ondanks hun wezenlijke gelijksoortigheid, waarbij de normen en het schema van opbouw aangepast konden worden aan de bijzondere omstandigheden van de verdragspartner. Het verdrag tussen Šuppiluliuma en Niqmandu, koning van Ugarit, is zojuist uitvoerig behandeld door M. DIETRICH en O. LORETZ in *Welt des Orients* III/3 (1966) p. 206-245, met veel aandacht voor de ugaritische versie van dit verdrag. In zijn bijdrage bespreekt hij voorts de zogenaamde „Dienstanweisungen“ (door hemzelf uitgegeven), edikten en de hethietische wetten, waarvan thans in de uitgave van J. FRIEDRICH, *Hethitische Gesetze* (Brill, 1959) een standaardbewerking beschikbaar is (hierop is de nederlandse vertaling in H. BRONGERS, *Bijbels en Oud Oosters Recht* gebaseerd). Te noteren valt wel dat volgens mededelingen van H. OTTEN gedurende de laatste jaren bij de opgravingen in Boghazkoi in de afval der vroegere campagnes (uit het begin van deze eeuw) honderden kleine fragmenten zijn herontdekt, die aanvullingen bieden op tal van bekende teksten, waaronder de wetten [vgl. thans H. OTTEN en VL. SOUČEK in *Archiv für Orientforschung* 21, p. 1 v.].

Religion und Kultus der Hethiter is de titel van de bijdrage van H. G. GÜTERBOCK, waarin aandacht wordt geschonken aan het pantheon in de verschillende cultusplaatsen (Yazılıkaya, Arinna, Nerik e.a.) en der verschillende ethnische lagen (pre-hethietisch of hattisch, hethietisch, hurrietisch), en de cultus: feesten, mythen en rituelen. Over de godsdienst der Hethieten wordt men voorts geïnformeerd in twee recente werken: H. OTTEN, *Die Religionen des Alten Kleinasien*, in *Handbuch der Orientalistik* I, 8, 1 (Leiden, 1964) en E. VON SCHULER, *Kleinasien, Die Mythologie der Hethiter und Hurriter*, in H. W. HAUSSIG, *Wörterbuch der Mythologie*, Stuttgart 1962, I, p. 143-215. We noemden reeds GÜTERBOCK's overzicht der hethietische mythologie in *Mythologies of the Ancient World*.

E. AKURGAL bespreekt *Die Kunst der Hethiter* in de uitvoerigste bijdrage uit WALSER's boek (p. 76-118, met 17 afb., en 6 platen). Hij schetst de voorgeschiedenis, de periode van het oude rijk (1700-1450) en met name de kunst tijdens de „Grossreichzeit“, waarbij de verschillende aspecten van de bouwkunst en plastiek aan de orde komen. Het laatste onderdeel van zijn bijdrage is gewijd aan de laat-hethietische tijd (1200-700 v. Chr.). De kunst van Klein-Azië besprak en toonde hij enkele jaren eerder reeds in een tweetal monumentale, rijk geïllustreerde boeken: *Die Kunst der Hethiter* (Hirmer, München, 1961, 8vo, 120 pag., 150 pl., f 60.—) en *Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander* (De Gruyter, Berlin, 1961, 350 pag., 265 afb., f 65.—). Reeds in 1955 verscheen van zijn hand een studie over de kunst

der Phrygiërs. De kunst van Klein-Azië, waarvoor hier de belangstelling vooral gewekt is door een fraaie expositie (in 1963) wordt uiteraard eveneens besproken in algemene werken over de kunst van het oude Voor-Azië. De in Brussel uitgegeven, nederlandse editie van de catalogus van genoemde tentoonstelling, bevat een waardevolle algemene inleiding en veel afbeeldingen. Oriënterend is eveneens de uitvoerige catalogus der in 1961 in Keulen georganiseerde expositie (*Kunst und Kultur der Hethiter*, 75 pl.).

Het slothoofdstuk van WALSER's boek is van de hand van de opgraver van Boghazkoi, K. BITTEL, die schrijft over *Einige Kapitel zur hethitischen*

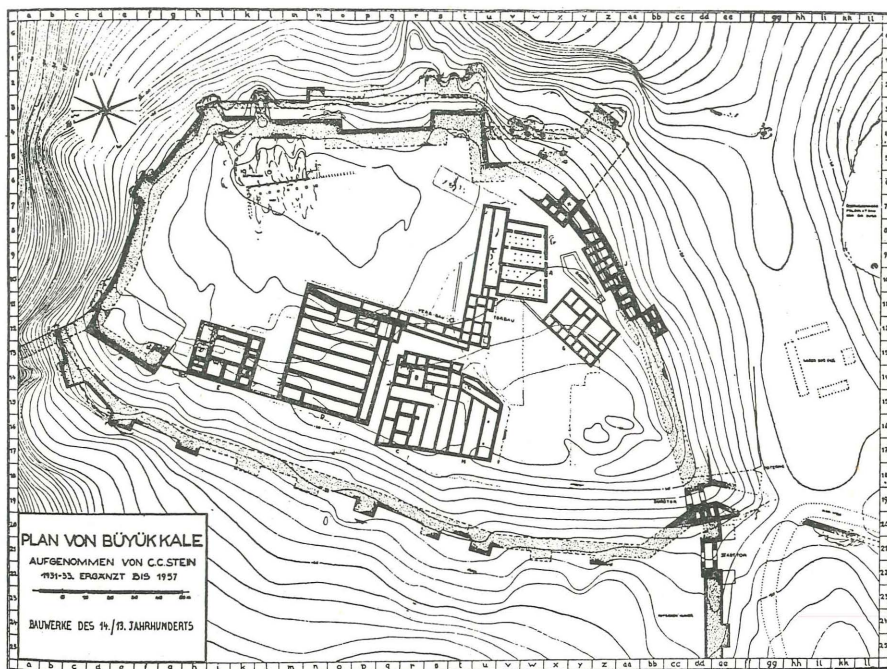

Fig. 160. Plattegrond van Büyükkale, de koningsburcht van Hattuša, weergevende de toestand uit de 14e-13e eeuw v. Chr.

Archäologie (p. 119-144). De problemen van de plastiek (vragen van datering, ontwikkeling en stijl, met speciale aandacht voor kleine, bronzen plastieken en de monumentale kunst) en de bouwkunst (tempel-, paleis- en vestingbouw; historisch, functioneel en technisch bezien) krijgen hier aandacht. De jaarlijks voortgezette opgravingen te Boghazköy kan men volgen aan de hand van de verslagen gepubliceerd in de *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft*. Een nieuwe bewerking van BITTEL's reeds in

1937 verschenen *Die Ruinen von Boghazköy*, voor de naaste toekomst toegezegd, zal belangstellenden ongetwijfeld een goed overzicht geven van deze metropool en de resultaten der duitse opgravingen aldaar.

Het veelzijdige, zeer welkome boek van WALSER werd samengesteld met het doel „denjenigen althistorischen Fachkollegen, welche sich gemäss europäischer Universitätstradition vor allem mit griechisch-römischer Geschichte befassen, Einblick in eine historische Spezialdisziplin zu verschaffen, die ohne sprachliche, archäologische und religionswissenschaftliche Studien schwer zugänglich ist". Ook hun, wier belangstelling of studie op andere cultuurgebieden van het oude Nabije Oosten is gericht, biedt dit boek een verhelderend beeld van de kernvragen der Hethietologie en de resultaten tot dusver bereikt.

Corsica

Ter aankondiging in Phœnix kreeg de redactie toegezonden een boek van ROGER GROSJEAN, getiteld *La Corse avant l'Histoire*. In dit fraai geïllustreerde werk (96 pag., 56 pl., 14 fig.; 8vo, geb., Paris, Editions Klincksieck, 1966; prijs ca. f 22.—) geeft de auteur voor het eerst een samenvattend overzicht en interpretatie van de megalithische culturen welke op Corsica voor ca. 1000 v. Chr. bloeiden. De megalithische monumenten, waarvan de oudste dateren uit het 3e mill. v. Chr., onderscheidt de auteur in 6 elkaar opvolgende typen: menhir-stèlen, proto-anthropomorphe en anthropomorphe menhirs, en menhirs in de vorm van standbeelden, al of niet met afbeeldingen van wapens. Een belangrijk keerpunt in de corsicaanse proto-geschiedenis blijkt de inval der Torreers te zijn geweest (vanaf 1200 v. Chr.). Een type menhirs dat krijgers afbeeldt, voorzien van een halfronde helm met twee hoornachtige uitsteeksels, een borstharnas met visgraat decoratie en lange zwaarden, is volgens de auteur een bewijs voor het feit dat de Torreers en de Sherden of Shardanen één en hetzelfde volk zijn. De Sherden behoren tot de zogenaamde Zeevolken, die tijdens de Twintigste Dynastie (Ramses III) hun aanval op Egypte inzetten. Het beroemde relief van Medinet Habu dat de zeeslag tussen Egyptenaren en Zeevolken afbeeldt, toont inderdaad naast de Filistijnen met hun gepluimde helmen een tweede type krijgers, dat aan de bovengenoemde beschrijving beantwoordt! Dat deze Sherden, van wie men vermoedt dat zij hun naam gegeven hebben aan het eiland Sardinië, ook op Corsica vaste voet kregen lijkt zeer wel mogelijk. Deze iconographische identificatie en de andere conclusies waartoe de auteur komt, zijn verhelderend voor de kennis van de proto-historie van het Middellandse Zeegebied.

De Nabateeërs

Sinds de ontdekking van Petra zijn velen geboeid geweest door de cultuur van het volk der Nabateeërs. Was aanvankelijk de aandacht met name gericht op de oude rots hoofdstad (waar tot vandaag toe archaeologische onderzoekingen worden verricht; vgl. H. J. FRANKEN, *Nieuwe onderzoekingen te Petra*, Phœnix VII, 1961, p. 78-85), sindsdien zijn tal van nab. nederzettingen ontdekt in Jordanië, de Arabah, de Negev en het Sinai-schiereiland. Een van de bekendste speurders naar de resten van deze cultuur was NELSON GLUECK, die honderden vindplaatsen ontdekte in dit onherbergzame gebied. Hij was het ook die in 1937 de opgravingen leidde te *Chirbet Tannur*, een geïsoleerd, op een heuvel gelegen, goed geconserveerd Nabatees heiligdom, dat aan de nijver om- en overbouwende handen der Byzantijnen was ontkomen. In een dit jaar verschenen werk, getiteld *Deities and Dolphins. The Story of the Nabataeans* (London, Cassel, 1966, gr. 8vo, 650 pag., 220 pl., geb., fl. 34.—) laat hij dit fraaie heiligdom met zijn mooie architectuur, zijn ornamentiek en vooral zijn rijk geschakeerde sculptuur — waarin een groot gedeelte van het nabatees pantheon vertegenwoordigd is — herleven. Daar het ondoenlijk bleek deze culturresten geïsoleerd te beschrijven is zijn boek uitgroeid tot een cultuur- en kunstgeschiedenis der Nabateeërs, waarin ter verklaring van de religieuze symboliek — o.a. belichaamd in de door twee dolfijnen begeleide godin Atargatis; vandaar de titel — aandacht wordt geschonken aan alle resten der nabatees beschaving. Het is een boeiend beeld dat de auteur weet op te roepen van een technisch en artistiek hoog begaafd volk (getuige het fijne aardewerk, de ongeëvenaarde (rots)architectuur en de vernuftige irrigatiewerken) met een semitisch-hellenistisch stempel, dat aan de rand van de arabische woestijn oude semitische elementen met de nieuwe verworvenheden van het westen verbond. Economisch bestond de nab. staat — die zich in de bloeiperiode tussen ca. 100 v. en 100 n. Chr. uitstrekte in het gebied tussen de Hedjra en Damascus — bij de gratie van de oost-west handel, die in Petra zijn doorgangscentrum en stapelplaats vond, en dankzij de op een hoogontwikkelde landbouw en irrigatie gebaseerde voedselvoorziening. Toen het ten tijde van Trajanus ingelijfd was bij de *Provincia Arabia*, toen Palmyra al meer de handelskaravanen ging aantrekken en het christelijke Byzantium er de scepter zwaaide, verdwenen de Nab. bijna even plotseling als zij verschenen waren van het volkerentoneel.

K. R. V.